

Z A G R E B J A N U A R 1 9 5 3

POGLEDI

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

ALEKSANDER FLAKER: RUSKI KNJIŽEVNIK I REVOLUCIJA — GAJO PETROVIĆ: FILOZOFIJA U SSSR-u od 1918.—1938. (II. DIO) — TOMISLAV PINTER: O PROSTORU, VREMENU I O KRETANJU (II. DIO) — VANJA SUTLIĆ: POSLIJERATNO FILOZOFSKO ZBIVANJE U NJEMAČKOJ — KULTURNI ŽIVOT: G. GAMULIN: KOSTA ANGELI RADOVANI — NAUČNA KRONIKA: J. MEDARIĆ: KOMPATIBILITET I INKOMPATIBILITET (POVODOM SPORA BIČANIĆ—NOVAK) — PRILOZI I OSVRTI: I. ŠVOB: ERNEST HAECKEL I MODERNA BIOLOGIJA — A. ŠARČEVIĆ: FRANZ MEHRING: O HISTORIJSKOM MATERIJALIZMU — BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE — IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA: GODIŠNJA SKUPŠTINA DRUŠTVA NASTAVNIKA SVEUČILIŠTA — NIKO MALEŠEVIĆ: O REŽIMU STUDIJA NA TEHNIČKOM FAKULTETU I POSEBNO NA STROJARSKOM ODJELU.

»POGLEDI 53«

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Izdaje:

Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova
u Zagrebu

Uređuje redakcijski kolegij:

Kosta Bastaić, Slavko Borojević, Aleksander Flaker, Ivo Frangeš, Grga Gamulin,
Leo Randić, Predrag Vranicki

Sekretar redakcije i odgovorni urednik

Rudi Supek

Sira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Škole
Cipra Milo, profesor Muzičke Akademije
Čulinović Ferdo, profesor Pravnog fakulteta
Dabčević Savka, asistent Ekonomskog fakulteta
Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
Gospodnetić Jugoslav, asistent Akademije za kazališnu umjetnost
Grdenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Guberina Petar, profesor Filozofskog fakulteta
Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Mažuran Đorđe, asistent Filozofskog fakulteta
Mohorović Andre, profesor Tehničkog fakulteta
Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
Pinter Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
Roler Dragan, asistent Ekonomskog fakulteta
Širotković Jakov, docent Ekonomskog fakulteta
Šidak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
Škreb Zdenko, docent Filozofskog fakulteta
Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
Torbarina Josip, profesor Filozofskog fakulteta
Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
Zaninović Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića 17 (Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon 38-289. Broj ček. računa kod Narodne banke: Društvo nastavnika Sveučilišta i visokih škola Zagreb br. 401-9533234 za »Pogledi 53«. Dopise slati sa oznakom »Za Pogledi 53«

Četvrtgodišnja pretplata: 150 Din., polugodišnja pretplata: 300 Din., godišnja pretplata: 600 Din. Cijena pojedinom broju 70 Din. Časopis izlazi mjesečno (osim u julu i augustu).

Uredništvo prima petkom od 17 do 20 sati.

OD OVOG BROJA LIST ĆE IZLAZITI NAJMANJE NA 5 ŠTAMPANIH ARAKA

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

ZAGREB

JANUAR 1953

BROJ 3

Aleksander Flaker

RUSKI KNJIŽEVNIK I REVOLUCIJA¹⁾

(Dva prva razdoblja ruske poslijeoktobarske književnosti)

Oktobarska revolucija izvršena je u uvjetima otvorenog klasnog oružanog sukoba proletarijata i buržoazije u ekonomski nerazvijenoj, zaostaloj zemlji, gdje je proletarijat stupio u revolucionarnu borbu u savezu sa zaostalom, nekulturnom seljačkom stihijom. Ona je izvođena pod otvoreno klasnom parolom borbe za uništenje buržoazije i uvođenje nesmiljene diktature proletarijata. To je uvjetovalo i stav književnika prema tom vremenu za čitav decenij unaprijed. Književnici su tretirani prema njihovu klasnom stavu, od njih se tražilo da se *klasno* opredijele, svrstavani su u »proleterske pisce« ili »supufnike« i sve tamo do 1932. godine, do odluke CK SKP(b) o književnosti osnovno mjerilo »lijeve« kritike za ocjenu književnika bila je njegova klasno-ideološka orijentacija. Tek poslije raspuštanja proleterskih književnih organizacija 1932. godine i zamjene monopola književne »proleterske« grupacije, koji je ona stekla krajem 20-tih i početkom 30-tih godina, monopolom države taj je kriterij promijenjen i mjesto njega postavljena kao osnovno mjerilo za ocjenu književnika — njegova odanost sovjetskoj državi, a zaboravljena njegova prijašnja pripadnost, ideološki stav i t. d.²⁾ Prvi decenij ruske književnosti poslije Oktobra nije prema tome tražio od pisca da u svom djelu iskazuje svoju odanost sovjetskoj državi, već da u njemu stane na pozicije *klase proletarijata*, i oko tog pitanja vodile su se i najžešće književne diskusije u tom razdoblju. A kako je to vrijeme bilo svijesno, da nije moguće, bez opasnosti za rusku književnost, tražiti, da svi pisci polaze s proleterskih pozicija, to je u borbi između dviju struja u

¹⁾ Ovaj je članak jedan od dvaju članaka o prvom deceniju ruske književnosti poslije Oktobra, koji zajedno uzeti čine *pregled* njezinih važnijih pojava u vremenu od 1919.—1929. Drugi članak p. n. »Ruski književnik i kriza revolucije« objavit ćemo u jednom od naših narednih brojeva.

²⁾ Poslije formiranja jedinstvenog Saveza sovjetskih pisaca i donošenja platforme »socijalističkog realizma«, koju su ruski književnici *pozdravili* kao ukidanje monopola jedne književne grupe (u vrijeme kad još ona nije otkrila svoj pravi sadržaj — stvaranje daleko čvršćeg monopola), čitav niz pisaca, koji su ranije tretirani kao »suputnici« ili čak i »neoburžoaski« pisci, našao se na najistaknutijim položajima ruskoga književnog života. Erenburg je prije bio smatran »besprincipijelnim« piscem, Nikolaj Tihonov bio je »serapionovac« — suputnik, koji je davao anarhoidne izjave, Aleksej Tolstoj je na najistaknutije mjesto među ruskim književnicima došao iz emigracije, a bio je smatran vjesnikom »neoburžoaskih tendencija«. Konstantin Fedjin bio je kao i Tihonov »serapionovac«. U isto vrijeme nestao je čitav niz nekadašnjih »proleterskih pisaca« kao Izak Babelj, Tarasov-Rodionov i dr.

sovjetskoj estetici dugo vremena održavala svoje pozicije ona, koja je, slijedeći Plehanova, stajala na stanovištu, da književnost ne treba da bude »učiteljicom života«, već da je ona samo vid njegove umjetničke spoznaje (Voronski). Ta je estetska platforma tretiranja književnosti kao umjetničkog vida spoznaje života, koju je grčevito do 1927. branio Voronski, jedan od najistaknutijih marksističkih književnih kritičara, omogućila, da književnici tog vremena ne budu podvrgavani pragmatičnim zahtjevima, koje su već postavljali neki partijski radnici u oblasti umjetnosti, i da prema tome relativno iskreno reagiraju na događaje svoega vremena, tako da razdoblje prije g. 1929., još slobodno od surovijeg administrativnog uplitanja u stvari književnosti, možemo zaista nazvati razdobljem relativno slobodnog razvitka ruske poslijeoktobarske književnosti.

I. Razdoblje poetskog reagiranja

Oktobarska revolucija, kao otvoreno klasni sukob vršen u vanredno surovim oblicima, prekinula je kontinuitet u ruskoj književnosti ne samo time, što je u nju ubacila nove sadržaje i tražila nove oblike književnoga reagiranja na društvena zbivanja, već i time, što je promijenila sastav ruskih pisaca. Ruska se inteligencija uz malobrojne iznimke u tom sukobu orijentirala kontrarevolucionarno ili čak pasivno promatrala događaje, koji su za nju bili neshvatljiv revolucionarni vjhor. Samo malobrojni kadar stare marksističke inteligencije (koji književno nije mogao da stvara, jer je bio angažiran u revolucionarnoj borbi, a zatim na stvaranju sovjetske vlasti), nešto ruskih patriota i grupa buntovne futurističke boheme primili su revoluciju kao svoju, a čak i takvi humaniste i demokrate, kao što je bio Koroljenko, osuđivali su sa svog stanovišta crveni teror, što ga je uvodio proletarijat.³ Čitav niz književnika revolucija je fizički odstranila: neki su emigrirali, neki književno, a neki i fizički našli svoju smrt u revolucionarnoj oluji. Revoluciju su u prvi mah od starije generacije već izgrađenih književnika pozdravili samo pojedini predstavnici simbolizma (Bjeli, Blok, Brjusov), zatim kubofuturisti s Majakovskim na čelu, a u prvi mah ju je primio i Jesenjin. Ovi pjesnici postali su ujedno i najizrazitijim predstavnicima prvog razdoblja poslijeoktobarske ruske književnosti, koje traje od 1917. do 1921. godine i ispunjeno je pretežno lirskim, poetskim, neposrednim reagiranjem na događaje revolucije i građanskog rata. Svi ti pjesnici, čija se poezija razvijala u predvečerje revolucije i koji su izgradili svoj lik prije 1917. g., reagirali su na revolucionarne pojave prema već izgrađenim tradicijama svoje poetike, unijevši u nju nove sadržaje i oslobodivši se izoliranosti, u kojoj je ona izgrađivana. Dodir sa širim, masovnim auditorijem, kome su morali u nedostatku osnovnih materijalnih sredstava za nakladnu djelatnost (nedostajalo je čak i pa-

³ Čak i Gorki, kako znamo, u prvi mah nije primio revoluciju, ali ne samo zato, što je bila »krvava«, već i zato, što nije ni kao marksista (a njega su smatrali vrlo slabim marksistom), ni kao književnik (isp. turobnu realističku sliku zaostalosti ruske provincije u »Životu Matveja Kožemjahina«) vjerovao u sposobnost radničke klase da uspješno provede revoluciju u uvjetima ruske zaostalosti. O tome je kasnije, uostalom, sam Gorki pisao: »Kad je 1917. godine Lenjin, pošto je stigao u Rusiju, objavio svoje »teze«, pomislio sam, da on tim tezama prinosi ruskom seljaštvu na žrtvu svu brojno neznatnu, ali po herojstvu kvalitativno jaku vojsku politički izgrađenih radnika i svu iskreno revolucionarnu inteligenciju. Ova u Rusiji jedina aktivna snaga bit će bačena, kao pregršt soli, u ustajalu žabokrečinu sela i rastopit će se, raspast će se u njoj bez traga, ne izmijenivši ništa u duhu, u načinu života, u historiji ruskog naroda« (Djela, izd. »Kulture«. XXII. str. 251—252).

pira), progovarati s kavanske estrade, tražio je od njih nove oblike pjesničkoga izraza, ali su njihovi novi oblici ujedno morali nužno biti nastavak ranije izgrađenih, kojih se nisu mogli osloboditi. To naročito vrijedi za Brjusova, koji je usprkos tome što je od pisaca-simbolista najpotpunije prihvatio revoluciju i postao čak i članom partije (g. 1919.), ostao do kraja vjeran svojoj racionalističkoj poetici, koja nije mogla odgovarati sadržajima, što ih je htio unijeti u kalupe svoje brončane poezije. Muzika revolucije, koja se s toliko snage probila u stihovima emocionalnog Bloka, kod Brjusova je ostala sputana hladnim, premda izbrušenim draguljem njegove poetike.⁴

Svaki je od tih pjesnika unio u liriku svoje subjektivno shvaćanje revolucije. Bjeli je u prvi mah vidio u njoj ostvarenje novoga Nazareta. Blok je na čelo svoje »Dvanaestorice« stavljao Krista, a Jesenjin je pozivao seljačku Rusiju da zamahne svojim krilima. Gotovo kod svih simbolista izbio je na površinu stari nacionalistički slavenofilski mit o poslanstvu Rusije, koja će preporoditi svijet. Kod Brjusova on se pojavljivao prilično stidljivo, dok je kod Bloka poprimalo oblike otvorenih poruka Evropi da primi poslanstvo svjetskoga bratstva, koje dolazi iz skitske, divlje, polumongolske Rusije (»Skiti«). Jesenjin je revoluciju primio kao anarhičnu, stihijsku seljačku pobunu, a čim je shvatio, da ona to nije, u njegovoj su lirici zajecale tragične note pjesnika, koji je proleterskoj revoluciji, kao nagovještenju mašinske Rusije, suprotstavljao (također slijedeći tradicije svoje već izgrađene poetike) slike gotovo antropomorfizirane prirode i njezine svježine, a zatim svoj anarhoidni, poluseljački bunt, koji ga je odveo u pijanstvo, ekshibicionističku demonstraciju i konačno u njegovu posljednju pobunu u hotelu »Angleterre«.

Od ranije poznatih pjesničkih skupina jedino su kubofuturisti na čelu s Majakovskim primili revoluciju čitavu, takvu kakva je bila, bez opaski. Majakovski je pokušavao stvoriti i novu estetiku, koja bi bila u skladu s novim urbanističkim razdobljem povijesti čovječanstva. Ali ni on u tome nije uspio. Njegova poetika, stvorena u pobuni protiv buržoaskog društvenog poretka, jedva da se mogla prilagoditi zahtjevima revolucije. Osim toga u svom pogledu na revoluciju, u svom poetskom reagiranju Majakovski je bio jednostran, i to je znatno oslabilo vrijednost njegove poezije. Poređenje pjesama Majakovskog, kao što je na pr. »Lijevi marš«, s Blokovom »Dvanaesticom« najrječitije o tome govori. Blok je, premda revoluciju nije intelektualno shvatio, u »Dvanaesticici« najpotpunije izrazio svoje vrijeme, najadekvatnije dao muziku revolucionarnog vihora. On revoluciju nije primio jednostrano, bez opaski, kao marš, kao pohod kohorti proletera, koje sve koračaju »lijevom, lijevom, lijevom«, kao što je to učinio Majakovski, već ju je izrazio lirski, osjećajući i veličinu obračuna sa starim svijetom, ali i kao inteligent, kome je u revoluciji nestala njegova biblioteka, realistički govoreći o krvavoj, pijanoj, ali ujedno herojskoj ulici.⁵ On nije pojednostavnio svoj odnos prema revoluciji, već

⁴ Gorbačev je smatrao objavljivanje dvaju zbornika stihova, što ih je poslije revolucije izdao Brjusov, velikom njegovom pogreškom (Očerki suvremenoj ruskoj literaturi, L. 1925, str. 31). I zaista, kad čitamo njegove inektive (»Drugovima inteligentima«, 1919), njegove ode (»Ruskoj revoluciji«, 1920), ili njegovu pjesmu u slavu Lenjina, mi ćemo osjetiti raskorak između njegove poetike, formirane u posve drugo vrijeme, i zahtjeva, koje je pred pjesnika postavljala revolucija.

⁵ Na Blokovu imanju Šahmatovu spaljena je za vrijeme građanskog rata njegova porodična biblioteka. To mekani inteligent Blok, koji se kasnije prijetio Evropi azijskim barbarstvom, nije mogao prežaliti. Kad ga je Majakovski u oktobarskim danima sreo u Petrogradu, on je vidio upravo taj podvojeni odnos prema revoluciji.

ju je prikazao u njezinoj punoći, u totalitetu njenih zvukova: u njegovoj poemi je tako našao odjek i predsmrtni jauk građanske violine i pijane ulične »častuške«, i vojničke revolucionarne koračnice. Blok je uspio dati sintezu revolucije i njenih melodija. To važi i za druge pjesnike, koji nisu revoluciju primili »bez opaski«. Poetskog realizma naći ćemo i u pjesmama Brjusova,⁶ u nekim stihovima Dira Tumanog i drugih pisaca. Tog realizma u poetskom reagiranju na događaje revolucije ne ćemo u ovom, prvom razdoblju poslijeoktobarske književnosti naći ni kod Majakovskog, ni kod mlade pjesničke *proleterske* grupe »Kuzniče«. Majakovski (a to djelomično vrijedi i za pjesnike »Kuznice« zanemario je objektivni svijet ruske zaostalosti i čovjeka kao nosioca revolucije. On se, nadahnut brzim uspjesima oružanih pobjeda i revolucionarnom evropskom plinom, zanio vizijom svemirskog revolucionarnog zbivanja, vizijom svijeta, u kome se uz marševe kreću čitavi kolektivni naroda (»100.000.000«) i klasa (»Misterija Buff«) u uzajamnoj borbi i vjerujući u mogućnost čovjeka, da snagom svoje svijesti »natjera kobilu historije« kuda je njega volja, on je i sebe smatrao dobošarom i bubnjarom revolucionarnog zbivanja. Uz kubofuturiste sličan su stav prema revoluciji kao kozmičkom zbivanju imali i mladi, iz »proletkultovskih« organizacija izrasli pjesnici *radničkog porijekla*, okupljeni oko grupe »Kuzmica« i petrogradski »kozmistički« (V. Aleksandrovič, A. Gastev, M. Gerasinov, V. Kazin, V. Kirilov, S. Obradovič), koji su starim pjesničkim rekvizitima i starim pjesničkim rječnikom gradili svoju poeziju vjere u stroj i u kozmički prevrat.⁷ Ova grupa nije mogla, služeći se starom poetikom i zanemarujući objektivni svijet, dati značajnih poetskih ostvarenja, ali ona je izrazila poletnu vjeru jedne proleterske generacije u brzu preinaku svijeta, u snagu organizirane ljudske svijesti, u mogućnost raskida sa svim starim, pa i s kulturom minulih epoha.⁸

Blok je u razgovoru s Majakovskim, na pitanje, kako mu se sviđa revolucija, odgovorio »dobro«, ali je s druge strane odmah dodao »u selu su mi biblioteku spalili«. Taj dvostruki odnos prema revoluciji, o kome govori Majakovski u svom nekrologu, došao je do izražaja i u »Dvanaestorici«, koji je i himna revoluciji i ujedno njezina kritika. »Poemu su oduševljeno čitali — piše dalje u nekrologu Majakovski — bijeli, zaboravljajući ono »dobro«, poemu su oduševljeno čitali crveni, zaboravivši prokletstvo zbog toga, što je »biblioteka spaljena« (V. V. Majakovski: Sočinenija v odnom tome. M. 1941. str. 505) Majakovski to ističe kao slabost poeme i kao da se busa u grudi, kad govori, da Blok nije izabrao, hoće li slaviti revoluciju ili jadicovati nad njom (on je sam izabrao, notiravši revoluciju u svojoj bilježnici lakonski kratko »Primati ili ne primati. Takvog pitanja za mene nije bilo«), ali čini se, da je upravo taj podvojeni stav Blok u uvjetovao i spoj veličanstvene muzike, koju je on u revoluciji tražio, s realističkim pogledom. Gorbačev, doduše, ističe, da je Blok prikazao u revoluciji ono »najgore, najmutnije... lumpensku ulicu s njezinim rušilačko-životinjskim instinktima« (str. 32), i prema tome zaobišao organiziranu njezinu avangardu, ali zar nije i to prouzrokovano ne toliko subjektivnim slabostima Blokovi, koliko slabostima ruske radničke klase?

⁶ Primjer je takvog realizma Brjusovljeva »Treća jesen«, u kojoj se revolucija pokazuje kroz patnje izgladnelih seljaka koji se guraju s vrećama po vagonima gradova »bez fenjera« i »bez plotova«, tog ruskog zla, nad kojim šumi jesenji vjetar, koji prema Brjusovu treba da pronese slavu te Rusije, koja »u borbi, u tuži, u bijedi« kreće prema pobjedama.

⁷ Pjesnici »Kuznice« pjevali su, doduše, vrlo često o svojoj radničkoj klasi, o tvornicama i strojevima, ali nisu govorili o svakidašnjici, već su tretirali te teme u kozmičkom, svemirskom planu. Kozmička terminologija, hiperbolične slike karakteristične su za većinu tih pjesnika.

⁸ »Kozmistički« su kao i futuristi poricali vrijednost kulturne baštine prošlosti. Izrasli iz organizacije »Proletkulta«, oni su vjerovali u mogućnost izgradnje nove, proleterske kulture u negaciji kulturne baštine. Tako je jedan od njih, Kirilov u

Ali tu je vjeru u promjenu odnosa u čitavom kozmosu i brzom premještanju Rusije u mašinski vijek negirala sama njihova poetika. Služeći se starim sredstvima pjesničkog izraza (proljeće — simbol oslobođenja čovječanstva, lipa u cvatu — radost pobjednika, strojevi okićeni cvijećem), ti kovači nove poezije morali su jednom da osjete suprotnost između svojih htijenja i materije, kojom su se služili, a ta suprotnost nije bila ništa drugo nego suprotnost poleta ljudske svijesti i materijalnih uvjeta, u kojima se ta svijest oblikovala. Poezija »Kuznice« i »kozmistička« morala je doživjeti slom, čim se revolucionarna svijest sukobila s objektivnim ekonomskim uvjetima, pod kojima se revolucija odvijala.

II. Slikari revolucije

Slom »kozmičke« a djelomično i futurističke poezije uvjetovan je prijelazom Rusije na mirnodopsku izgradnju, koji predstavlja ujedno i početak novog, *drugog razdoblja poslijeoktobarske ruske književnosti* (1921—1925). Okončanje oružane borbe i početak izgradnje novih oblika života u zaostaljoj i porušenoj zemlji s decimiranim proleterskim kadrom i s masama izgadnjelje seljačke stihije, sukob s ekonomskim zakonitostima i sitnoburžoaskim shvaćanjima, koja su prodirala i u same partijske redove, sve je to moralo djelovati na svijest mladoga kadra proleterskih pisaca. NEP, koji je Lenjin morao uvesti pod prijetnjom gladi i paraliza ekonomskog života, poraz evropske revolucije (Njemačka, Mađarska, Bugarska) sve se to moralo odraziti u redovima partije, koja je proživljavala dane unutrašnjih borbi i čišćenja.⁹ U to vrijeme morao je nužno splasnuti i prvi val futurističkog poleta i »kozmičke poezije«. Perspektive brzog ostvarenja snova o sveljudskom bratstvu iščezavale su, a s njima i poetske mašte. Mjesto poezije zauzimala je proza. Prvi poslijerevolucionarni prozaici bili su ljudi, koji su se vraćali s frontova iz partizanske borbe i revolucije i donosili sa sobom prašinu dalekih stepa, miris krvi i fijuk pušćanih zrna. Vraćajući se s frontova, oni su nailazili na glad, izmorenost, negrijane gradove, bez elektrike i higijenskih uređaja, živjeli su u strahovitim životnim prilikama, i čitav taj život od 1917. naovamo, koji su nastojali književno fiksirati, morao im se, ako nisu stajali dosljedno na revolucionarnom, proleterskom stajalištu, pričinjavati kao san. A većina njih bili su zaista »suputnici revolucije«,¹⁰ koje nije apsorbirao partijski ili sovjetski aparat, politički život ili organizacija kulturnog rada. Bili su to ljudi, koji su, nošeni revolucionarnim vjehom, s nešto nekad započetog književnog rada, dospjeli pod okrilje Maksima Gorkog, koji je u svom »Domu umjetnosti« ukonačivao umjetnike i stvorio im mogućnosti rada, ljudi, koji kao Vsjevolod Ivanov nisu imali u revoluciji nikakvog određenog stava i skitali se po eurazijskim prostorima, ili su kao Babelj, prošli s crvenom konjicom pobjedonosan put do Varšave, a pritom nisu znali taj svoj put književno osmisliti. Pred njima se otvorio najjednom put književnika, otvorila su se mnogobrojna

poemi »Mi« pozivao na rušenje muzeja i spaljivanje Rafaelovih slika u ime buđućnosti. Poznato je, kakav je stav »prema takvim tendencijama« zauzimao u to vrijeme Lenjin.

⁹ God. 1921. partija je imala 732.521 člana, 1922. — 532.000, a 1923. — samo 386.000. To je opadanje prouzrokovano raspoloženjima, koje je stvorio prijelaz na NEP i čišćenjima partijaca, koji su ostali razočarani u situaciji, kad se politika partije morala prilagođavati stvarnim ekonomskim zakonitostima zemlje.

¹⁰ Termin »suputnik« čini se da je prvi put upotrebio Trocki u knjizi »Književnost i revolucija« (1923.), i on se vrlo dugo održao u ruskoj terminologiji.

državna i privatna nakladna poduzeća, počela je trgovina knjige s inostranstvom, uspostavljale se književne veze, stvarao se bezbroj najrazličitijih grupacija. NEP se osjetio i na polju kulture. Ali kao što se u okvirima NEP-a vodila i dalje oštra klasna borba, tako se ta borba pavela i na području umjetnosti. Od pisca se tražilo da se opredijeli. Najprije su futuristi pokušavali da se predstave kao jedina revolucionarna grupa i svojatali su za sebe književni monopol, kasnije su monopolistički pokušaji izbijali u redovima grupacije »proleterskih pisaca«, naročito u vremenu, kad je stvorena književna grupa »Na postu« (1923). U tom kreševu klasne borbe i u pokušajima da se umjetnost podloži njenim zadacima jedan se dio pisaca morao okupiti pod zastave artizma. Tako je najistaknutija grupa iz redova »suputnika«, koji su u tim godinama sačinjavali osnovni književni kadar, zapravo književno ideološki nehomogeno bratstvo, pustinjaka Serapiona iz Hoffmannovih priča učinila simbolom svoje obrane od tendencija komandiranja književnošću, koje su se javljale čas ovdje čas ondje.¹¹ Nasuprot tim tendencijama, jedan od književnih pokrovitelja tog bratstva, kasniji emigrant Zamjatin, morao je već dokazivati, da »prava književnost može da postoji samo tamo, gdje je stvaraju ljudi, pustinjaci, heretici, sanjari, buntovnici i skeptici, a ne plaćeni i dobronamjerni činovnici«, premda književnost onog vremena još nije prešla u činovničke ruke. »Serapionovci« i drugi »suputnici« mogli su još reagirati, kako su oni željeli, a sam Zamjatin mogao je u »Vatrama sv. Dominika« govoriti Ezopovim jezikom, koji je ipak svatko razumio čak i o Čeki kao o savremenoj inkviziciji.

Književno reagiranje »suputnika« na probleme ruske revolucije bilo je artističko u smislu isticanja nezavisnosti umjetnosti od dnevnih potreba društvene i i političke klasne borbe, ali ne u smislu bježanja od stvarnosti. Arstisti u estetskim pitanjima, oni su u svojim djelima zahvaćali revolucionarnu stvarnost unoseći u svoje književne fiksacije različite svoje poglede. Ono, što je njih vezivalo, bio je pored artističke platforme zajednički njihov stav prema stvarnosti kao fantastičnom vihoru, koji je pokrenuo stihiju na prostorima ogromne eurazijske Rusije. Racionalne stavove teško bi od njih bilo tražiti, ali umjetničke su slike revolucije baš oni, ti »pustinjaci, heretici, sanjari i skeptici« najpotresnije dali. Pred njihovim se očima pojavila u prvom redu krvava seljačka stihija, u kojoj su mnogi od njih vidjeli preporod Rusije. Nju je u svojim novelama slikao Vsjevolod Ivanov, u nju je polagao nađe Boris Piljnjak, koji je vjerovao u povratak pretpetrovskih

¹¹ Pojava »Serapionove braće« neobično je karakteristična za početnike poslijeoktobarske ruske književnosti, kad je ruska književna ljevica tražila, da se književnost podredi zadacima klasne borbe i da postane oružjem u njoj. Platforma »Serapionove braće« bila je u toj situaciji platformom očuvanja estetskih kriterija u književnosti. Jedan od rukovodilaca tog »bratstva« Lev Lunc pisao je u »Literaturnim zapiskama« (1922.) ovo:

»Sakupismo se u revolucionarne dane, u dane snažne političke napregnutosti. Tko nije s nama, taj je protiv nas!« — govorili su nama s desne i s lijeve — s kime ste vi, Serapionova braćo, s komunistima ili protiv komunista, za revoluciju ili protiv revolucije? S kime smo mi, Serapionova braćo? Mi smo s pustinjском Serapionom... Suviše je dugo i mučno rukovodilo društvo ruskom književnošću... Vrijeme je, da se kaže, da nekomunističkoj pripovijeci može nadostajati talenat, ali ona može biti i genijalna... Mi ne ćemo utilitarizma. Mi ne pišemo za propagandu. Umjetnost je stvarna kao sam život, i kao sam život ona je bez cilja i bez smisla, postoji zato, jer ne može ne postojati.«

Takva platforma mogla je tada okupiti književnike, koji su htjeli ostati nezavisni i nezavisno stvarati. Ona im je dopuštala, da sagledavaju mnogo toga, što inače ne bi mogli, sagledati i da vide boje, koje inače ne bi mogli vidjeti.

askonskih narodnih ruskih vremena, nju je slikao i Nevjerov (»Andron Neputevyj«). Pokretači revolucije ostali su za njih gotovo i nezapaženi, i ono nekoliko portreta komunista, što ih je Piljnjak dao, ostali su fiksirani tek na perifernim stranicama njegova djela. Realnost revolucije bila je za »suputnike« fantastičnija od same fantazije. Bez mogućnosti da odrede svoj stav prema događajima, oni su pošli putem opisivanja »fantastične realnosti« revolucionarnog zbivanja, pružajući čitaocu crtice i kratke novele, iz kojih je progovarala dinamika stvarnosti, a dublju analizu čovjeka i njegovih problema nadomještavao je književni ornament, etnografski kolorit zabačene ruske provincije i sama fantastičnost događaja, koje su opisivali. Nije slučajno, da su »Serapionova braća«, najaktivnija »suputnička« grupa tog vremena, na svojim barjacima nosili ime Stevensona, pisca piratskih pripovijesti, ističući, kako je zapadnoevropski fantastični i pustolovni roman (Hoffmann, Stevenson, Dumas) dostojan da stoji u istom redu s djelima Tolstoja i Balzaca. Neki od njih naslanjali su se na prozu ruskog simbolista Andreja Bjelog, stvaraoca ritmičke proze s nejedinstvenom kompozicijom i grozničavom hiperboličkom dikcijom, drugi na ornamentalne, anegdote i folklorno stilizirane pripovijetke Ljeskova i Remizova, treći pak na zapadnoevropske novelle, od Flauberta i Maupassanta naovamo.¹² Ipak, u svojoj suštini njihova je proza bila realistička, s obiljem hipernaturalističkih detalja — revolucija za njih nije bila pokrivena nikakvim velom mita, niti je bila stegnuta na prokrustovu postelju šablone ili dogme.

Tipično je za ovu grupu djelo serapionovca Vsjevoloda Ivanova. Bez određenog ideološkog stava prema događajima, koje opisuje, Ivanov ostaje na deskripciji dinamičnog zbivanja, a ako i ima prema njemu neki stav, onda je to pesimistički odnos prema čovjeku. Njegovi ljudi, njegovi partizani, njegovi sibirski seljaci krvožedne su životinje, koje u životinjskom besmislu ubijaju jedni druge. Čak i heroika njegovih partizana u »Oklopnom vlaku 14—69« i »Partizanima« nespisna je i nagonaska heroika stihije. Ali u većini pripovijesti nema ni takve heroike. To je romantika nagona i iskonskog u čovjeku. Na suncu se negdje u stepi suše ljudska crijeva, pred seoskim kućama leže ubijene žene, gore sela, sa životinjskom sladostrašću podaju se žene muškarcima, a sve te scene stapaju se s prirodom, suštanjem trave, šaša i krikom ptica. Udubljanja u čovjeka i njegovu psihologiju kod Ivanova nema. Njega zanima u revoluciji nešto sasvim drugo. Crna zemlja, iz koje se puši krv, primitivna erotika i hiperbolika životnih manifestacija, romantika revolucije, u kojoj čovjek ne znači ništa, koga možeš ubiti, ali i napraviti, koji je prah. Čovjek je Ivanovu i njegovu komesaru Vanjki Zapusu samo neka sluzava biljka, prema kojoj ne treba imati nikakve sućuti. Takav obezvrijeđeni čovjek pojavljuje se i kod drugog »serapionovca«, pjesnika Nikolaja Tihonova, iz čijih stihova probija neka fatalnost revolucionarnog zbivanja, kome je čovjek podložan i pasivan izvršilac volje historije. Suprotstavimo li njegovu poeziju konciznog izraza bubnjanju Majakovskog, uočiti ćemo tu razliku. Kod Majakovskog je u prvim revolucionarnim stihovima čovjek svemoćan u svom racionalnom i svijesnom djelovanju, te može mijenjati historiju; kod Tihonova, u njegovim zbiricama »Braga« i »Orda« (1922), on je izvršilac naređenja, bezosje-

¹² Općenito uzevši, »Serapionova braća« su se vrlo često orijentirala na zapadnoevropske uzore. Naročito je na to pozivao Lunc. Ovo je razumljivo, ako se uzme u obzir njihova artistička pozicija, koja u tendencioznom ruskom romanu 19. stoljeća nije mogla da gleda svoj uzor.

čajna poluga u historijskom mehanizmu revolucije. U »Perekopu« to su vojnici vjerni zapovijedi, koji liježu poput živih mostova, da bi drugi mogli poći u juriš, u »Baladi o plavom paketu« to je bezlični kurir, koji ispunjavajući svoju dužnost, prolazi kroz krv i dinamit, da bi saznao, da je njegov podvig nepotreban, u »Baladi o čavlima« to je mornar, koji izvršava zapovijed, ravnu samoubijstvu. To nisu samo dva odnosa prema revoluciji: čovjeka, koji ju je primio kao oslobođenje čovjekovo, i čovjeka, koji ju je shvatio kao nacionalističku, anarhičnu i stihijsku pobunu, već i dvaju razdoblja, prvog poletnog i ofenzivnog, i drugog, u kome je revolucija prešla u defenzivu, i u kome se svijest revolucije sukobila sa stvarnošću ekonomike.

Ljubavi prema opisivanju surovosti i nagonskog u revolucionarnim bitkama naći ćemo i kod pisca, koji je učestvovao u Crvenoj konjici, a kasnije pripadao LEF-u i bio sovjetski činovnik, ali se po svom književnom odnosu prema revoluciji može svrstati u »suputnike«. Kad je »Konarmija« Izaka Babelja ugledala svijet, naišla je na karakterističan otpor, izazvavši zgražanje njezina komandanta Budjonog, tako je ispala krvava, nemilosrdna i surova. Babelj, odeski Židov, koji je u djetinjstvu pod utiskom židovskih pogroma shvatio, da je ovaj svijet »malen i užasan«, kasniji borac Crvene konjice, on je u svojim novelama pokazao interes prema fiziološkom, krvavom, prema smrti i bolu u revoluciji. On sa znatiželjom promatra silovane žene,¹³ prizore, u kojima očevi ubijaju sinove, strijeljanja i pokolje, što opisuje u scenama, koje mogu stati u red Goyinih slika. Njegov pogled zaustavlja se na kontrastima krvavog i nagonskog s patetikom herojskog i lirizmom u revoluciji. Njegovi junaci znađu ubijati, ali i sami umirati i maštati. Njegovi sifilitičari pjevaju melankolične pjesme o rodnom kraju, a ubojice maštaju o ljubavi i bratstvu. Svijetlo i sjena, surovost i nježnost, zločin i vjekovna čežnja za sretnim životom, sve je to u kratkim, po uzoru na francuske noveliste pisanim pripovijetkama zgusnuto u kontrastima. Babelj je, bez sumnje, svojim clair-obscurima; svojim slikama krvi i ubijstava obogatio rusku prozu. Njegov neposredan odnos prema događajima građanskog rata omogućio je, da se iz njegovih pripovijedaka puši vrela krv, vonja po znoju i trulim, razbacanim i raskasapljenim lešinama, ali i da se osjeti patetika historije, koja se stvara upravo na tim vonjavim lešinama.

Za čitavu »suputničku« grupu karakteristično je primanje revolucije kao ruske nacionalne pojave. Već su simbolisti tako shvatili revoluciju, čak i Brjusov u »Trećoj jeseni« govori o velikodržavnoj ulozi preporučene Rusije, koja će povesti za sobom druga plemena. Tihonov sasvim određeno izjavljuje svoju anarhičnu ljubav prema Rusiji, a možda najkarakterističniji predstavnik te provale ruskog nacionalizma u vrijeme revolucije jest Boris Piljnjak, za koga je ona vijavica, što je zaokružila nad Rusijom, vihor, koji će odnijeti sav nanos ruskog duha tuđe zapadne civilizacije, koji će uništiti evropsku kulturu, nijemstvo i južne voćke — limune. Njegovi seljaci neprijatelji su grada, za njih ne postoji nikakva Internacionala, za njih je revolucija »narodna ruska revolucija, pobuna i više ništa«. Marx je za njih Nijemac i glupan, i jedino, što prema tom Jegorki iz Piljnjakove »Gole godine« treba učiniti, jeste — protjerati trgovce i veleposjed-

¹³ Svoju pripovijetku »U bat'ki našega Makr« Babelj počinje karakterističnim uvodom: »Šest mahnovaca silovali su prošle noći služavku. Saznavši o tome slijedećeg jutra, ja sam odlučio da saznam, kako izgleda žena poslije silovanja, koje se šest puta ponovilo...«.

nike, a seljacima dati zemlje. Ta nacionalistička stihija doći će do izražaja i kod serapionovca Fedjina, a i kod kasnijih povratnika u Rusiju Alekseja Tolstoja i Erenburga. I nije slučajno, da će upravo njima (izuzev Piljnjaka) i Tihonovu i Tolstoju i Erenburgu pripasti istaknuta mjesta poslije 1934. godine. Rezolucija, koju je donijela prva Svesavezna konferencija proletarskih pisaca, osuđivala je kod pisaca »suputnika« njihov »duh nacionalizma, velikodržavni mentalitet, mistificizam.« Mnogi od boraca te rezolucije danas su nestali sa književne pozornice.

Ali usprkos svom osebnom odnosu prema revoluciji »suputnici« i »serapionovci« unijeli su mnogo novoga u rusku književnost, obogatili je novim bojama, dijelom razvili sredstva umjetničkog izraza i dali zanimljive i originalne slike ruske revolucije. Voronski je, pozdravljajući prvi almanah »Serapionove braće«, istakao već god. 1922. kao njihovu zaslugu razbijanje nekih osnovnih stavova pre-revolucionarne književnosti, koja se zatvorila u krug hiperindividualizma. U njihovim radovima on je našao realizam, vidio je narod, događaje, pravi život, koji »stoji pred našim očima«. U osnovi ovo je tačno. Kroz literaturu »suputnika« ušla je u književnost zabačena ruska provincija, sibirski seljak, daleki istok sa svojim nacionalnim grupacijama, stihija ruskog sela i krvava, gola revolucija. Nikakav mit ni ideološke sheme nisu spriječili tu grupu da pokaže čovjeka na historijskoj vjetrometini u njegovoj golotinji, čovjeka koji pali, ubija, voli i krvari, čovjeka borca, ali i čovjeka-vuka (Piljnjak). Stvarajući kratku, dinamičnu, polufantastičnu novelu, »serapionovci« su stvorili i književnost pristupačnu masama, novom čitaocu, književnost neopterećenu dubokim filozofskim razmišljanjima, ali bogatu u svojim bojama, šarenilu slika i zanimljivoj naraciji.

Iz grupe »suputnika« valja izdvojiti u prvo poslijeoktobarsko doba vrlo popularnu spisateljicu Lidiju Sejfulinu, u čijem stvaranju romantika revolucije poprima određenije oblike. Ona također ne prima revoluciju kao marksista, ali ona nastoji da osmisli revoluciju, da je primi ne u ime seljačke stihije, kojoj i ona posvećuje svoje najbolje stranice, već da tu seljačku stihiju, divlji nagon i eksces primitivne surovosti prihvati u ime života i njegova trajanja i vječne mijene. Stvarajući u vrijeme početka NEP-a, u vrijeme, u kome se pričinjalo, da je revolucija zastala sputana ne samo klasno neprijateljskim elementima, već i vlastitim slabostima, Sejfulina nije primila revoluciju kao sociološku shemu, već kao sam život, kao životni polet, koji se ne će dati ničim sputati.¹⁴ Ona je prima krvavu i divlju, kao što je zaista i bila, s njenim »gnojnim ranama«, »bolesnim nanosima«, da bi sve te gnojne rane, bolesne nanose i ekscese poludivljih seljaka, koji divlji i bez pomoći iz grada vrše najbesmislenije postupke, osvjetljavala, kako sama

¹⁴ O svom odnosu prema revoluciji Sejfulina je progovorila u svojim »Krpicama misli o književnosti« (Loskutki myslej o literature): »...Kad u književnom djelu osjećam stvarnu volju za životom ili istinitu reprodukciju njegovih šumova, mirisa, padova i poleta, ja ga primam, i ono me čini radosnom...«.

»Kad pisac ne zatvara oči i pokazuje gnojne rane, bolesne nanose, ali sve to iznutra osvjetljuje sakrivenim svojim fenjerom vjere u snagu žive ljudske krvi i njegova drskog i stvaralačkog mozga, to je lijepo.«

»Za književno ostvarenje nisu potrebna blata i ćorsokaci života, već cijeli život, koji uvijek čovjeku stvara nove mogućnosti da živi i afirmira svoje pravo na život, koji bolovima, brigama prosvjećuje, preobražava ljudsku mlaku u ljude, potrebno je primanje borbe i revolucije. Revolucije ne u zvaničnom smislu te riječi, već u psihološkom. Primanje neizbježne i prekrasne tečnosti života, svakidašnje, neophodne promjenljivosti životnog sustava, neprestane drskosti stvaralačkog poleta čovječjeg«. (Sobranije sočinenij, t. I. M. L. 1926, str. 282).

kaže, »fenjerom vjere u snagu žive ljudske krvi i njegova drskog i stvaralačkog mozga«. U njezinu »Peregnoju« njen se pogled zaustavlja na divljanju seljačke stihije, na opijenosti pobjedom njenih vođa, koji počinju zamjenjivati nekadašnje seoske starješine, ali u svemu tome ona vidi životno kretanje, veličanstveno u svojoj surovosti, koje će pobijediti zastoje, učmalosti i birokratsku ograničenost. Zauzimajući takav aktivistički stav u odnosu na revoluciju, primivši revoluciju »ne u zvaničnom smislu, već u psihološkom«, a u njoj ne samo »blato i čorsokake života, već cijeli život«, ona je bila u mogućnosti da u svom djelu fiksira i pojave rađanja komandirstva (Žiganov u »Peregnoju«) i da se suprotstavi u ime života pojavama birokracije (»Pravonarušitelji«).

III.

Proleterski romantičari i realisti

Nasuprot »suputnicima« stajali su u prvim poslijerevolucionarnim godinama proleterski pisci. Malobrojniji, umjetnički manje izgrađeni, oni su vrlo često svoj odnos prema osnovnoj temi toga doba, revoluciji u njenim oružanim oblicima, podešavali racionalno, ponekad šablonski, shematski, tražeći u njoj potvrde za svoje ideološke postavke i nastojeći ponekad da te postavke ilustriraju. Oni su započeli s pisanjem propagandističke književnosti u vrijeme, kad je glavni zadatak revolucije bio da pobijedi svoje neprijatelje i kad je sovjetska republika bila opkoljeni oružani logor, ali oni su već početkom NEP-a dovedeni na zemlju s visina industrijske romantike i stali su pred problemom dovođenja literature u vezu sa stvarnim životom, spasavanja njena od apstraktne romantike i, prema izrazu Voronskog, »crvene hagiografije«, kojom je njihova književnost započela svoju egzistenciju. Pred njima nije toliko stajao problem književnog izraza, koji su zanemarivali, koliko problem književnog oblikovanja revolucije same. Pred njima je stajao problem daljeg razvijanja revolucije, svladavanja apatičnosti i potištenosti, problem izgradnje socijalističkoga društva i socijalističkoga čovjeka. U njihovim djelima progovarali su često nažori ove ili one unutarpartijske grupe i njen pogled na revolucionarno zbivanje, i oni su svoj stav podešavali prema stavu partije. U toj grupi pisaca od početka njihova grupiranja pokušavao se uguizditi konformizam, koji je krajem 20-tih godina konačno i prevladao. Ti pisci nisu bili sanjari ni pustinjaci, oni su bili racionaliste u svojim djelima. Ali od njih se još nije tražilo da svoje stvaranje do kraja podrede politici države ili partije, njih su čak i pozivali, da oni, književnici otkrivaju procese, koji se odvijaju u poslijerevolucionarnom društvu (Lunačarski). Ipak, neki od njih odlazili su kao »suputnici« u romantiku, naročito u prvo poslijerevolucionarno vrijeme. Skučenosti poslijeratnog života, malograđanštini, koja je počela hvatati maha čak i u redovima partije, suprostavljali su proživljene slike veličanstvenog sukoba klasa, koji je u njihovim očima katkada dobivao značenje legende i mita. Tako kod njihova, starijeg druga, jednog od rijetkih proleterskih pisaca, koji su počeli stvarati prije 1917, Serafimoviča, u njegovoj »Željeznoj bujici« (1924) jedna revolucionarna epizoda izrasta do legendarnog podviga, u kome Serafimović vidi željezno kretanje historije. Pohod zaista narodne armije, na čijim se bajunetama suše pelene, i čiji kotači škripe poput veličanstvene muzike, armije sastavljene po historijskom imperativu klasne borbe, armije, koja ne pozna vođe i vođenih, već u njoj vođe izrastaju iz mase i samo su dotle vođe, dok su s masom

srasli (Kožuh), kao da je Serafimović htio suprotstaviti vremenu, u kojemu je već počela diferencijacija unutar redova revolucije. Osnovnom zadatku, apologiji kolektiva, u kome nema individualnih ličnosti, individualnog jezika ni individualnih strasti i nagona, već samo jedan nagon, nagon samoodržanja u historiji, podredio je Serafimović i sva umjetnička sredstva romana, kao što je to u filmu činio i Eisenstein. Patetika kolektiva izražena je u epskom, simetričnom nizanju rečenica, glasova, uzdaha i povika, u epskom ponavljanju škripanja kola, govora masa i neprestanog kretanja naprijed prema cilju. Sličan je književni metod upotrebio već ranije i Aleksandar Mališkin u svom »Padu Daira« (1923), gdje je u jednoj revolucionarnoj bici (Perekop), sagledavao sukob dvaju svjetova, dvaju kolektiva, bez individualnih junaka, dvaju tabora — revolucije i kontrarevolucije, na mjestu gdje se odlučuje svjetska historija.

Ali uporedo s tim, u osnovi romantičkim slikama veličanstvenih historijskih sukoba, u skupini proleterskih pisaca javljaju se već u prvim poslijerevolucionarnim godinama pokušaji *racionalne sociološke i psihološke analize* revolucije i čovjeka u njoj. Zahtjev za umjetničkim spoznavanjem života, kao najosnovniji zahtjev »proleterske« književne kritike na raskršću putova revolucije i usred partijskih diskusija, koje su se o tim putovima vodile, doveo je dio pisaca do pokušaja konkretne realističke analize čovjeka u revoluciji u prvim poslijerevolucionarnim godinama. Prvi takvi pokušaji nastali su već godine 1922., i njih predstavljaju dva romana proleterskih pisaca: »Nedjelja« Jurija Libedinskog i »Čokolada« Tarasova-Rodionova. Književno nedotjerani, sa mnogo nedorečenog i shematskog, s površno izrađenim likovima, ti su romani značajni za tu »proletersku« književnost po pokušaju da se dublje prodre u revolucionarno zbivanje. U »Čokoladi« je Tarasov-Rodionov postavio dva problema revolucije. Prvi je od njih problem odnosa ličnosti i partije. Junak njegova romana, čekista Zudin, rješava taj problem na taj način da svijesno žrtvuje svoju ličnost i svoju čast interesima partije. Nevin, on dospijeva pred sud partije, čiji su članovi velikim dijelom također uvjereni u njegovu nevinost, ali ga ipak žrtvuju, zato što to od partije traže mase, koje Zudina smatraju krivim. Problem žrtve za partiju, proces nad nevinim čovjekom, koga treba žrtvovati interesima partije i koji i sam sebe konačno žrtvuje, osvijetljen je u Tarasovu-Rodionova pomalo nakaradnom filozofijom, ali taj je problem postao kasnije izvanredno aktuelnim problemom u ruskom životu. Tarasovu-Rodionovu pripada čast, da ga je prvi književno postavio. Drugi problem, koji je Tarasov-Rodionov postavio, jest problem odnosa partijskog rukovodioca i mase, koji se pojavio pred partijom već u godinama oružane borbe, a naročito iskrsnuo u vrijeme NEP-a. Problem partijskog rukovodioca, koji zaboravlja na »radničko-seljačku, nedojeđenu, od usta otkinutu kopejku«, razmekšava se »od ljepote i od uživanja plaćenog tim krvavim groševima, koji su se pretvorili u raskoš parazita«, postavljen je, istina, u Tarasova-Rodionova više u retoričkom poviku za spasavanje takvog borca, takvog partijca, koji pretpostavlja »balerine« s čokoladom« radničkoj masi, u poviku da se dovede u »same guste radničke redove« ili da se uništi, nego u umjetničkom fiksiranju tog problema, ali on je postavljen i može da uzbuđi čitaoca.

Tim se problemom pozabavio i Libedinski u nekim likovima svoje »Nedjelje« (»Sedam dana« u našem prijevodu), naročito u likovima partijskih birokrata, radnice iz centra Simkove, koja pri pogledu na stvarnost prvih poslijerevolucionarnih godina, na špekulante, koji usred sveopće gladi jedu kolače i na

njihovu sabraču, sovjetske »elegantne namještenike« sa zvijezdama na grudima i lakiranim čizmama, što gaze preko prljavih i gladnih tijela, izriče svoje sumnje i u revoluciju i u progres, sagledavajući upravo ovo odalečavanje rukovodioca od mase, rukovodilaca, koji »nemaju brige za jelo, za ogrev« i na osnovu toga imaju osjećaj, da u Rusiji stvari ne idu tako rđavo.« Libedinski je pokušao da u prikazu događaja jedne sedmice u zabačenom provincijskom mjestu ne samo fiksira klasne suprotnosti ruske revolucije, već i suprotnosti unutar partije same, koje njemu izgledaju kao psihološke suprotnosti pojedinaca u njoj. On govori otvoreno o prilikama u partiji, o obirokraćenim direktorima tvornica i nemoćnosti radnika, o partijskom mehanizmu, »koji je tako udešen, da se ističu oni, koji znaju predsjedavati na skupovima, i oni, koji znadu govoriti s mnogo efekta.« On podvrgava kritici niz mana novonastalog društva i čini se da želi postaviti tom društvu, već u njegovu rađanju, Gogoljevo zrcalo, koje bi pomoglo u ispravljanju poroka. Tu snagu, da otvoreno pregovori o manama društva u njegovu rađanju, davala je Libedinskom vjera u snagu kolektivnog djelovanja. Snaga komunističkog kolektiva, u kome je svaki pojedinac poročan čovjek, i koji samo zahvaljujući kolektivnom naponu uspijeva u svom zadatku, izbija sa stranica ovog romana, ali ne kao romantička slika, već izrasta iz književne analize društvenih odnosa.

Romani Tarasova-Rodionova i Libedinskog mogli su biti začeci jednoga novog tipa ruskog romana, u kome bi se psihološka analiza spajala sa sociološkim posmatranjem savremenog života u novim poslijerevolucionarnim uvjetima, romana, koji bi tražio dakako i nova sredstva, različita od onih, kojim se služio klasični ruski roman. Ali u razvijanju te svoje metode ni Libedinski ni Tarasov-Rodionov nisu pošli daleko. Tarasov-Rodionov je uskoro zastao u svom književnom stvaranju, a Libedinski je pokušao još i u »Komesarima« analizirati partijsku psihologiju i putove njezina razvitka, ali ga je na tom putu uskoro počela gušiti sumnja i skepsa prema revoluciji u Rusiji, tako da je u jednoj pripovijesti (»Sutra«) počeo polagati svoje nade jedino u permanentnu revoluciju, a u »Rode-nju heroja« (1931) zamijenio je društveno psihološki problem seksualno-psihološkim razmatranjem. Uostalom, taj je posljednji roman naišao već i na oštru kritiku, jer se u njemu Libedinski drznuo da dirne u lični, seksualni život istaknutog člana partije. Birokratski se otpor već tada pretvorio u prepreku književnoj istini. Ali već znatno prije vrijeme je postavilo brane tako jasnoj književnoj analizi društvenog i partijskog života. Dva osnovna vida ruske poslijeoctobarske književnosti; artistički (»Serapionovci«) i racionalističko-analitički (»proleterski pisci«) počela su već nakon 1924. godine poprimiti u nove oblike ili su potisnuti u drugi plan. Artističke slike revolucionarnog vihora počele su se dopunjavati psihološkim razmatranjima i razmišljanjima i završile sputane jarmom nakalemljene tendencije, dok su racionalne analize prvih proleterskih prozaika postale umjetnički punije, u prikazivanju čovjeka cjelovitije, ali u svom gledanju manje prodorne i jasne, da bi na kraju završile u reportažama o industrijalizaciji ili, kasnije, u apologiji ruskog nadčovjeka. Pred književnikom se najprije pojavio problem krize revolucije, a zatim, u logičnom slijedu, problem krize književnosti.

FILOZOFIJA U SSSR-u OD OKTOBARSKE REVOLUCIJE DO 1938. GOD.

II.

Za filozofski život u periodu od Lenjinove smrti do otprilike 1930. godine karakteristično je, da su, s jedne strane, skoro potpuno nestali s pozornice otvoreni neprijatelji marksizma, a s druge strane, da se marksistički tabor ne samo kvantitativno proširuje, nego također sve više približava pozicijama Marxova i Lenjinova dijalektičkog materijalizma (što, razumije se, ne znači da je sve teklo glatko, da nije bilo pogrešaka i iskrivljavanja marksističke filozofije).

Veliko značenje za razvoj filozofske misli u ovom periodu imalo je objavljivanje dvaju ranije neobjavljenih klasičnih marksističkih filozofskih djela: Engelsove »Dijalektike prirode« i Lenjinovih »Filozofskih svezaka.«^{18a}

Za rješavanje niza problema, oko kojih su se sovjetski filozofi godinama uzalud mučili, mogao se u ovim djelima naći pouzdan putokaz. Međutim, mnogi filozofi to nisu odmah uočili. Neki su podcjenjivali novoobjavljene radove klasika marksizma, a neki su pokušali da jednostranim tumačenjem nekih misli u tim radovima dođu do argumenata za svoje nepravilne teze. To je došlo do izražaja prilikom velike diskusije, koja je počela povodom knjige I. Stjepanova: »Historijski materijalizam i prirodne nauke« (1924), a dalje se rasplamsala i proširila poslije objavljivanja Engelsove »Dijalektike prirode.«

Ta diskusija, koja se uglavnom završila tek oko god. 1929., podijelila je gotovo sve sovjetske filozofe na dvije velike grupe: t. zv. »mehaniste«¹⁹ i pristalice Deborina, koji su sami sebe nazivali »dijalektičarima«, a koje je Staljin kasnije nazvao »menjševistvujušćim idealistima«²⁰. Bilo je i nekih, koji su pokušavali da zadrže više manje neutralnu poziciju, iako su simpatizirali sa jednom od grupa.²¹

Diskusija se odvijala na stranicama različitih časopisa i novina (naročito u PZM i »Vjesniku Komunističke akademije«^{21a}), ali je poprimala i druge forme (izdavanje polemičkih knjiga i zbornika članaka, priređivanje javnih usmenih diskusija i t. d.). Diskusija je bila vrlo strasna, te je između pojedinih diskutanata dolazilo do oštih (pismenih i usmenih) duela, u kojima su padale i

^{18a} »Dijalektika prirode« objavljena je 1925., a »Filozofske sveske« objavljene su u IX i X Lenjinskom zborniku 1929-30., a u posebnoj knjizi 1933. Međutim, pojedini važniji odlomci iz »Filozofskih svezaka« objavljeni su znatno ranije u časopisu PZM. Tako je, na pr., jedan od najznačajnijih fragmenata »Prilog pitanju o dijalektici« objavljen u PZM br. 5-6 za 1925. godinu.

¹⁹ I. Stjepanov, L. Akselrod (Ortodoks), A. Timirjazev, A. Varjaš, V. Sarabjanov, S. Perov, Štukov i drugi.

²⁰ A. Deborin, N. Karev, J. Sten, I. Podvolocki, S. Levit, I. Luppel, J. Frankfurt, Gonikman, B. Hessen, G. Timjanski, I. Agol, M. Levin, I. Razumovski i drugi.

²¹ Rjazanov je neko vrijeme pokušavao da drži srednju liniju, ali se kasnije sve otvorenije izjašnjavao za Deborince.

^{21a} Taj je »Vjesnik« izlazio do 1935. god., a ne do 1925., kako je omaškom označeno u prošlom broju.

najteže optužbe, pa i uvrede. Međutim, bilo bi pogrešno, ako bismo vidjeli samo tu formu, ako ne bismo vidjeli, da se tu stvarno radilo o principijelnim razilaženjima u nekim bitnim filozofskim pitanjima kao što su na pr., (nabrajamo ih bez pretenzije na potpunost i održanje nekog strogo logičkog reda) odnos posebnih nauka i filozofije, odnos posebnih nauka među sobom, odnos marksističke filozofije prema predmarksističkoj i napose prema Hegelovoj, kvantitet i kvalitet, unutrašnje i vanjske suprotnosti, slučajnost i nužnost i t. d.

Ukratko ocrtati u čemu su se razilazili »mehanisti« i »dijalektičari« vrlo je teško, jer su i u ovim grupama postojale izvjesne razlike²², a pored toga su pojedinci u toku godina mijenjali svoje poglede.²³

Ipak mislim, da bi se suština spora mogla prikazati otprilike ovako. »Mehanisti«, koji su se većinom pored filozofije bavili i posebnim (i to prirodnim) naukama, bili su skloni da podcjenjuju specifičnost filozofije, da promatraju filozofiju kao neki résumé posebnih nauka, da joj osporavaju poseban predmet proučavanja, koji nije identičan s predmetom proučavanja posebnih nauka. Oni su također bili skloni da preuveličavaju značenje prirodnih nauka, da brišu kvalitativnu razliku između prirodnih i društvenih nauka, kao i između pojedinih prirodnih nauka, te da od prirodnih nauka, koje proučavaju najniže forme kretanja materije, traže objašnjenje svih formi kretanja.²⁴ Smatrajući, da je zadatak filozofije uglavnom u rezimiranju i sistematiziranju rezultata posebnih nauka, mehanisti su, posve logično smatrali, da šire proučavanje historije filozofije i napose proučavanje Hegelove dijalektike ne može imati većeg značenja, nego da, štoviše, može lako odvesti u idealizam, formalizam i skolastiku. Mnogi su mehanisti također smatrali (iako su to samo neki od njih otvoreno govorili), da se i sami klasici marksizma nisu uspjeli potpuno otresti negativnog utjecaja Hegelove idealističke dijalektike, te da je potrebno još jače »materijalizirati dijalektiku«, očistiti je od tih štetnih hegelijanskih primjesa. Sami su se mehanisti toga posla i prihvatili, te su »materijalizaciju« izvršili na taj način, što su, više ili manje otvoreno i dosljedno stali na stanovište da

²² Dok je Stjepanov direktno i otvoreno tvrdio, da je Engels potkraj života napustio stanovište »hegelijanske« dijalektike i prešao na pozicije mehanicizma (što bi se trebalo vidjeti i u »Dijalektici prirode«), da se marksistička filozofija svodi na »posljednje i najopćije zakone nauka«, da je »dijalektičko shvatanje prirode — mehanističko shvatanje« (ovu je posljednju tvrdnju čak stavio za naslov svog članka objavljenog u PZM br. 3. za 1952. godinu), dotle su drugi mehanisti formulirali slične zaključke u mnogo opreznijoj i umjerenjoj formi, te su se, štoviše, javno odrekli Stjepanova, kad su vidjeli, da ih on svojim otvorenim i grubim mehanicizmom kompromitira.

²³ Tako o knjizi A. Varjaša »Dijalektika kod Lenjina« (1928) njegov kritičar B. Styčkin piše: »U njoj se niz principijelnih pitanja marksizma postavlja i rješava sasvim drukčije nego u svim drugim djelima Varjaša«. (Vjesnik Komunističke akademije br. 26, str. 208).

²⁴ Tako je Stjepanov u svojoj knjizi »Historijski materijalizam i savremene prirodne nauke« (1924) tvrdio, da shvatiti ma kakvu životnu pojavu znači »svesti je na relativno jednostavne fizičke i kemijske procese« (str. 26). U diskusiji u kazalištu Majerholda 19. VII. 1928. L. Akseljrod također je otvoreno tvrdila, da onaj, tko negira da se pojave života mogu principijelno objasniti kemijsko-fizičkim procesima, nije materijalist, jer nauka ne poznaje drugih sila osim fizičko-kemijskih (PZM, br. 1 za 1928.).

su vanjske suprotnosti u razvoju važnije od unutrašnjih, da se kvalitativne razlike mogu svesti na kvantitativne, da je slučajnost subjektivna kategorija i t. d.

Suprotno mehanistima deborinci su bili protiv rastvaranja filozofije u posebnim naukama, kao i protiv svođenja viših formi kretanja materije na niže. Oni su također bili protiv podcjenjivanja predmarksističke filozofije uopće i Hegelove napose. U borbi mehanista protiv Hegelove dijalektike oni su vidjeli samo formu borbe protiv materijalističke dijalektike. Oni su također kritizirali ona rješenja problema unutrašnjih i vanjskih suprotnosti, kvantiteta i kvaliteta, nužnosti i slučajnosti i t. d. koja su davali mehanisti.

Na Drugoj svesaveznoj konferenciji marksističko-lenjinističkih naučno-istraživačkih ustanova, na kojoj je učestvovalo 229 delegata (u aprilu 1929), većina delegata izjasnila se za deborince. U rezoluciji konferencije mehanisti su oštro osuđeni.²⁵

Pitanje je, da li je bilo potrebno rezolucijom odlučivati tko je u pravu, a tko nije, ali mislim, da su u osnovnim pitanjima, o kojima se vodila diskusija 1924.—29., deborinci bili bliže istini i marksizmu nego mehanisti, da se sa polaznih pozicija, koje su oni branili, mogla razvijati filozofska misao, dok su mehanisti branili pozicije, koje bi, logički do kraja dosljedno sprovedene, mogle značiti samo jedno: potpunu likvidaciju svake pa i marksističke filozofije.

To, razumije se, ne znači, da i deborinci nisu imali svojih pogrešaka. Naprotiv, braneći neke osnovne marksističke istine, oni su pri konkretnijoj razradi tih istina pokazivali mnoge suprotne, nemarksističke tendencije. Ustajući protiv rastvaranja filozofije u posebnim naukama, oni su pokazivali tendenciju odvajanja filozofije od posebnih nauka, tendenciju, čija bi pobjeda stvarno značila pretvaranje filozofije u apstraktno, skolastičko »filozofiranje«. Braneći Hegela od neopravdanih kritika, oni sami nisu bili dovoljno kritični prema njemu. U osnovi pravilno braneći primat unutrašnjih suprotnosti nad vanjskim, oni su pokazivali i tendencije podcjenjivanja vanjskih suprotnosti, u čemu se krila mogućnost skretanja u idealističku interpretaciju uzroka kretanja. Pravilno kritizirajući mehanističko svođenje kvaliteta na kvantitet, oni su suviše naglašavali razliku i suprotnost kvaliteta i kvantiteta, što je u sebi krilo opasnost odvajanja kvaliteta od kvantiteta i pretvaranja kvaliteta u neku tajanstvenu i mističnu neobjašnjivu suštinu.

Jednom riječju, dok su mehanisti pod vidom borbe protiv Hegelove dijalektike u suštini vodili borbu i protiv marksističke, dotle su deborinci braneći dijalektiku ispoljavali tendenciju podcjenjivanja razlike između materijalističke i idealističke dijalektike, te su, braneći prvu, često dolazili na pozicije ove druge.

Da li se po svemu, što je rečeno, može zaključiti, da je drugi period bio neplodan i nekoristan?

²⁵ O »struji mehanista« kaže se u toj rezoluciji pored ostalog: »Vodeći u suštini borbu protiv filozofije marksizma-lenjinizma, ne shvaćajući osnove materijalističke dijalektike i zamjenjujući ustvari revolucionarno-materijalističku dijalektiku vulgarnim evolucionizmom, a materijalizam-pozitivizmom, objektivno sprečavajući prodiranje metodologije dijalektičkog materijalizma u oblast prirodnih nauka i t. d., — ova struja predstavlja otvoreno napuštanje marksističko-lenjinskih filozofskih pozicija«. (cit. po predgovoru Engelsovoj »Dijalektici prirode« 1929. g. str. XI.)

Mislim, da ne može. Ne može se poreći, da je ovaj period više nego ma koji drugi obilovao filozofskim publikacijama i usmenim diskusijama. A diskusije između mehanista i deborinaca usprkos pogreškama, koje su činile obje strane, pridonosile su razbistrivanju filozofskih problema. Mislim, da se ne može poreći, da su i mehanisti i deborinci u toku diskusije stvarno napuštali (iako to možda nisu formalno priznavali²⁶) izvjesne svoje nepravilne stavove, te se postepeno približavali pravilnim rješenjima i u problemu odnosa filozofije i posebnih nauka i u drugim osnovnim diskusionim problemima. Upravo u tome vidim relativan progres u ovom periodu.

Taj relativni progres objašnjava se, po mom mišljenju, dobrim dijelom time, što se i u ovom periodu u SSSR-u postojale neke mogućnosti slobodne diskusije, naročito o filozofskim problemima. Kažem: »neke mogućnosti slobodne diskusije, naročito o filozofskim problemima«, jer su se mogućnosti slobodne diskusije uopće uzevši u tom periodu smanjile. Iako SSSR u tom periodu još nije potpuno skrenuo s onog socijalističkog puta, kojim su ga usmjerali Oktobarska revolucija i njen vođa Lenjin, već je u tom periodu bilo pojava, koje su govorele o nezdravom stanju u SKP(b) i označavale početak degeneracije socijalizma u SSSR-u. Tako na primjer, poznate su borbe, koje je u to vrijeme u SKP(b) vodio Staljin sa svojim pristalicama protiv »trockizma«, »desnoga skretanja« i t. d. U toku te borbe Staljinova frakcija, koja je sve više pobjeđivala, ujedno je sve više ograničavala mogućnosti slobodne diskusije u partiji, te ju je tako iz revolucionarne organizacije postepeno pretvarala u slijepi mehanizam, koji radi onako, kako ga naviju.

Međutim, upravo zato, što je u periodu između god 1924. i 1929. bila zaokupljena borbom oko osvajanja i učvršćivanja rukovodećih položaja u partiji, Staljinova frakcija još nije mogla učvrstiti svoj rukovodeći položaj u svim vanpartijskim organizacijama i formama djelatnosti. Tako na pr. iako je među filozofima bilo dosta simpatizera Trockoga i Buharina, Staljinova frakcija nije mnogo dirala u njih, tako da se filozofija razvijala dosta slobodno, kroz borbu mišljenja pojedinaca i grupa.

Pored činjenice relativnog progressa u razvoju filozofije u SSSR-u u ovom periodu trebalo bi objasniti i činjenicu odstupanja mehanista i deborinaca od marksističke filozofije.

²⁶ Već smo prije spomenuli primjer Varjaševe knjige »Dijalektika kod Lenjina« 1928. U toj knjizi Varjaš je, iako se nije izričito odrekao svojih ranijih shvaćanja, ipak podvrgao oštroj kritici neka mehanicistička shvaćanja, koja je i sam prije djelomično usvajao. Upravo to je prinudilo njegova kritičara deborinca B. Styčkina da prizna, kako se ovdje »niz principijelnih pitanja marksizma postavlja i rješava sasvim drukčije nego u svim drugim djelima Varjaša«. (str. 208). Međutim, kako Styčkin objašnjava tu činjenicu? On piše:

»Što je jača borba, to su kompliciraniji njeni metodi. Što se jače razvija borba između mehanista i dijalektičara, što dalje mehanisti odlaze od marksizma, to je finije, to je izoštrenije oružje, koje oni izabiru u borbi s posljednjim. Na datom stepenu razvitka marksizma borba s njim može ići samo »pod maskom ortodoksije«. Jedna od tih maski je knjiga, koju recenziram«. (Str. 208).

U daljem toku izlaganja Styčkin analizom nekih mjesta iz knjige Varjaša pokušava da dokaže, kako je i pored toga što je stavio »masku« Varjaš u osnovnim pitanjima ostao mehanista. Prema tome vidimo, da ne samo što sam Varjaš nije priznao promjenu svojih stavova, nego da i njegov kritičar pokušava da ospori takvu promjenu.

Mislim, da se mogućnost takvih odstupanja nalazi u samoj suštini marksističke filozofije kao najvišeg dometa filozofske misli. Upravo ta okolnost, što je marksistička filozofija nešto kvalitativno novo, a istovremeno sadržava u dijalektički negiranom obliku sva osnovna dostignuća prethodne filozofske i uopće naučne misli, predstavlja osnovnu poteškoću za sve, koji proučavaju marksističku filozofiju, a kod onih, koji iz bilo kojeg razloga tu poteškoću ne mogu da prevaziđu, stvara se (svijesno ili nesvijesno) sklonost da se stvar pojednostavni redukcijom marksizma na »sumu« ili »sintezu« svojih »izvora« ili čak na jedan od njih. Kako dva osnovna filozofska izvora marksizma, čije pozitivne elemente on u prevaziđenom obliku sadržava, jesu metafizički materijalizam XVIII i početka XIX vijeka (francuskih materijalista i Feuerbacha) i idealistička dijalektika (njemačke klasične filozofije i naročito Hegela), to se kao dva osnovna pravca skretanja javljaju upravo skretanje u pravcu vulgarnog materijalizma i idealizma. To je opća pretpostavka pojave i »mehanicizma« i »menjševistvujušćeg idealizma«. Drugo je pitanje zašto je u SSSR-u u tom periodu mogućnost pojavljivanja takvih skretanja postala stvarnost i zašto su se ta skretanja ispoljila baš u takvim konkretnim formama.

Da bi se točno utvrdili uzroci tih skretanja, bila bi potrebna posebna analiza. Međutim, čini mi se, da se može otprilike reći, da među osnovne uzroke pojave mehanicizma ide ta okolnost, što su neki filozofi, nedovoljno poznavajući i proučavajući dijalektiku i njen historijski razvoj, nepravilno interpretirali dostignuća prirodnih nauka, kojima su se aktivno bavili, dok jedan od osnovnih uzroka deborinskog skretanja svakako leži u tome, što su izvjesni filozofi, proučavajući historijsko formiranje dijalektike u predmarksističkoj filozofiji, podcijenili ne samo ulogu posebnih nauka u formiranju marksističke filozofije, nego i kvalitativni skok, koji predstavlja marksistička filozofija. Jedan od uzroka tih skretanja svakako je i u tome, što neki značajni filozofski tekstovi Marxa, Engelsa i Lenjina ili još nisu bili objavljeni ili su bili objavljeni tek djelomično, ili su upravo bili objavljeni, pa još nisu bili dovoljno proučeni. Na formiranje mehanicističkog i deborinskog skretanja svakako je izvršila utjecaj i ruska filozofska tradicija. Poznato je, da je u Rusiji u XIX. vijeku i početkom XX. vijeka bilo jakih vulgarno-materijalističkih i pozitivističkih, a također i idealističkih, voluntarističkih, religiozno-mističkih struja i škola.

Pored svih tih teorijskih uzroka logično je potražiti izvjesne uzroke i u društvenom, ekonomsko-političkom poretku i razvoju Sovjetskog Saveza. Samo je pitanje, da li uzrok tih skretanja treba tražiti pristo u protivurjednoj situaciji prelaznog perioda, kao perioda oštre klasne borbe, kao perioda, u kome još nije prevladana ni robna proizvodnja s fetišizmom, koji nužno rađa, ni podjela rada sa suprotnostima, koje iz nje proistječu (na pr. suprotnost manualnog i intelektualnog rada), ili je potrebno da se spomenuta filozofska skretanja točno povežu uz određene društvene slojeve i političke grupacije.²⁷

²⁷ Mitin i njegovi saradnici povezivali su ova dva skretanja u filozofiji s »lijevim« i »desnim« skretanjem u politici, a u ovim skretanjima vidjeli su izraz sitno-buržoaske stihije, s tom razlikom, što su desno skretanje povezivali sa seoskom buržoazijom (kulacima), a lijevo s gradskom sitnom buržoazijom i razorenom kapitalističkom klasom. U svom referatu na sastanku frakcije Društva borbenih materijalista-dijalektičara u Komakademiji 1. I. 1931. Mitin je ovako okarakterizirao klasnu suštinu mehanicizma: »Uglavnom mehanicistička metodologija je teorijska baza

Prvo rješenje krije u sebi opasnost ostajanja pri aptraktnoj frazi, drugo — opasnost vulgarizacije i pojednostavnjivanja. Ja zasad ne bih htio da se opredijelim ni za kakvo konkretno rješenje toga problema, jer mi se čini, da još uvijek ne posjedujemo sve elemente, koji bi bili potrebni, da se jedno takvo rješenje ne samo predloži, nego i dokaže.

III.

Oko 1930. godine vrši se prijelom u razvitku sovjetske filozofije, kao i u razvitku čitavog SSSR-a.

Stvar se odigrala otprilike ovako:

Krajem 1929. godine, u vrijeme, kad je Staljinova grupa već bila uhvatila čvrst monopol unutar partije te kad je u SSSR-u počinjala ofenziva »socijalizma« protiv »kapitalističkih elemenata grada i sela« (kako se to tamo govori), odnosno pojačana ofenziva državno-kapitalističkih elemenata protiv socijalističkih i privatno-kapitalističkih (što je zapravo bilo), Staljin je održao govor na konferenciji agrarnika marksista. U tom govoru on je pored ostalog rekao, da »teorijska misao u SSSR-u zaostaje za »praktičnim uspjesima.«²⁸

Ne bih htio ovdje ulaziti u pitanje, kakav je ustvari bio u to vrijeme u SSSR-u odnos između teorijske misli i praktičnih uspjeha. Ali je prilično sigurno jedno: postavljajući tu tvrdnju, Staljin nije išao za tim da teorijski utvrdi odnos između teorijske misli i praktičnih uspjeha, nego je išao za »praktičnim« ciljem: da diskreditira teorijske radnike u SSSR-u i skrši njihov pasivni otpor. Stvar je u tome, što je među istaknutim filozofima, ekonomistima i drugim marksističkim teoretičarima u SSSR-u Staljin imao malo vaterenih pristalica. Čini se, da Staljinovu političku liniju nisu mogli dovesti u sklad s općeteorijskim postavkama marksizma. Pored toga, vjerojatno je teoretičare odbijao Staljinov praktikizam, njegovo nerazumijevanje za teorijska pitanja, koja nemaju neposredno praktično značenje. Zato su oni u političkoj borbi frakcija ostajali neutralni ili su se orijentirali prema Trockom, Buharinu i drugima. Teoretičari su podcjenjivali Staljina, nisu htjeli da dokazuju, hvale i slave njegovu generalnu liniju — on im je odgovorio tezom o zaostajanju teorije, tezom, koja je, s jedne strane, predstavljala poziv nepoznatim i nepriznatim teoretičarima da povedu borbu za diskreditaciju poznatih i priznatih, a s druge strane, upozorenje svim budućim teoretičarima da »ne zaostaju za praksom«, t. j. da budu revni u slavljenju i hvaljenju političke linije vladajuće grupe, koja je postala nosilac državno-kapitalističkog razvoja SSSR-a.

Na Staljinov poziv odazvali su se tada mladi sovjetski filozofi Mitin, Raljević i Judin, objavljujući u »Pravdi« od 7. juna 1930. članak »O novim

desnog oportunitizma.« A u predgovoru svoje knjige »Borbena pitanja materijalističke dijalektike« on kaže o deborincima: »Iskustvo borbe je pokazalo, da je menjševistvujući idealizam bio ideološki zaklon trockizma, njegova direktna agentura. Tripud prezrena trockističko-zinovjevska fašistička teroristička banda imala je u licu menjševistvujućeg idealizma svoju agenturu na filozofskom frontu.« (VI.).

²⁸ »Treba priznati, da naša teorijska misao ne drži korak s našim praktičnim uspjesima, da postoji izvjestan jaz između praktičnih uspjeha i razvitka teorijske misli.« (Pitanja lenjinizma, Kultura 1946, lat., str. 267).

zadacima marksističko-lenjinističke filozofije.« U tom članku oni udaraju oštro protiv obje glavne grupe u tadašnjoj sovjetskoj filozofiji (i protiv mehanicista i protiv deborinaca, koje nazivaju »formalistima«), te traže da se povede »borba na dva fronta.«

Iako formalno izjavljuju, da glavnim neprijateljem smatraju mehanicizam, oni ipak najjače udarce usmjeruju prema deborinskom »filozofskom rukovodstvu«, koje optužuju zbog pokušaja monopolizacije, zbog odvajanja filozofije od politike, zbog narušenja principa partijnosti, zbog neshvaćanja lenjinske etape u filozofiji, zbog hegelijanizacije marksizma.

Deborin i njegovi pristalice oštro odgovaraju na napad u časopisu PZM.²⁹ Razvija se ogorčena borba. Ona se odvija ne samo na stranicama »Pravde« i časopisa PZM, nego i na zasjedanjima Instituta filozofije, Prezidijuma komunističke akademije, Društva borbenih materijalista-dijalektičara.

U toku diskusije, decembra 1930., Staljin dolazi na sastanak biroa partijske ćelije Instituta crvene profesure. Na tom sastanku Staljin ne samo što daje pravo Mitinu i njegovim pristalicama, nego im prigovara što nisu dovoljno oštri prema deborincima, što ih karakteriziraju samo kao »formaliste«³⁰, dok su oni u stvari »menjševistvujući idealisti«³¹. Poslije toga razgovora Mitin i njegovi pristalice kritiziraju deborince još oštrije i nepomirljivije, a uskoro zatim, 25. I. 1931., CK SKP(b) donosi odluku o časopisu PZM.³² U odluci se govorilo, da »bez obzira na izvjesna dostignuća« časopis »nije uspio ostvariti osnovne Lenjinove direktive, koje je on dao u članku »O značenju borbenog materijalizma.« Poslije optužbi da su deborinci pretvorili časopis u svoj grupni organ, da nisu shvatili lenjinsku etapu u filozofiji, da su odvojili teoriju od prakse i t. d., slijedila je naredba:

²⁹ Taj odgovor objavljen je u broju 5 za 1930. god. pod naslovom: »O borbi na dva fronta u filozofiji«, a potpisali su ga A. Deborin, I. Luppol, J. Sten, N. Karev, I. Podvolocki, B. Hessen, M. Levin, I. Agol, S. Levit, F. Teljeznikov.

³⁰ Još u svom govoru na sjednici Prezidijuma Komakademije 20. X. 1930. Mitin je rekao: »Postoje značajni elementi formalizma kod druga Deborina. U njegovim radovima i u radovima njegovih učenika imamo sada *formalističko skretanje*, koje, ako griješke ne budu priznate, nego, naprotiv, budu rasle, može dovesti do idealističke revizije marksizma.« Mitin: Borbena pitanja materijalističke dijalektike, str. 37.

³¹ U svom referatu o rezultatima filozofske diskusije na sjednici frakcije Društva borbenih materijalista-dijalektičara u Komakademiji 1. I. 1931. Mitin kaže: »Prelomni i odlučujući moment u čitavoj filozofskoj diskusiji čine izjave druga Staljina o pitanjima filozofske diskusije u razgovoru s drugovima iz biroa ćelije Instituta crvene profesure filozofije i prirodnih nauka. U tim izjavama prvi put su bila postavljena sa svom jasnoćom pitanja kvalifikacije shvaćanja deborinske grupe kao shvaćanja menjševistvujućeg idealizma, pitanja borbe na dva fronta s mehanističkom revizijom kao s glavnom opasnošću savremenog perioda i s menjševistvujućim idealizmom; bilo je ukazano na nužnost, da se »preturi«, kritički revidira sve, što se nagomilalo na filozofskom frontu i, na kraju, sa svom oštrinom bila su postavljena pitanja o nužnosti savladavanja i razrade lenjinskog teorijskog naslijeđa.

Izjave druga Staljina podigle su svu diskusiju na viši stepen. Sadržaj i karakter zaokreta na filozofskom frontu bili su određeni iscrpnom jasnoćom. Direktive druga Staljina treba da se postave u osnovu čitavog daljeg teorijskog rada na filozofskom frontu.« (Ista knjiga, str. 43/44).

³² Odluka je objavljena u »Pravdi« od 26. I. 1931., a zatim i u časopisu PZM br. 10—12 za 1930. godinu.

»Časopis »Pod zastavom marksizma« mora biti borbeni organ marksizma-lenjinizma, mora voditi odlučnu borbu za generalnu liniju partije... U oblasti filozofije časopis mora voditi nepopustljivu borbu na dva fronta: s mehanističkom revizijom marksizma, kao glavnom opasnošću savremenog perioda, a isto tako s idealističkim izvrtanjem marksizma od grupe Deborina, Kareva, Stena i drugih.«

Na taj način, zahvaljujući pomoći CK i Staljina, Mitinova je grupa pobijedila u diskusiji.

Mislim, da je ta pobjeda, kao i čitav istup Mitinove grupe, složena i protivurječna pojava.

S jedne strane, u primjedbama Mitina i njegovih pristalica na račun deborinaca i mehanista bilo je dosta točnosti, iako su te primjedbe bile dobrim dijelom neoriginalne (pozajmljene od samih deborinaca i mehanista.³³) Također se mora priznati, da se u radovima Mitina i njegovih saradnika, koji su nastali oko 1930. godine, niz bitnih marksističkih teza (na pr. o jedinstvu i borbi suprotnosti, o kvantitetu i kvalitetu i t. d.) interpretira pravilnije nego u radovima deborinaca i mehanista^{33a}. Ukoliko se sovjetska filozofija u to vrijeme po sadržaju svojih tvrdnji najviše približila marksističkim pozicijama, utoliko bi početak tridesetih godina mogao izgledati kao njen vrhunac u postlenjinskom periodu.

Međutim, taj »vrhunac« bio je zapravo početak njezina ubrzanog pada, jer je baš u to vrijeme došlo do loma lenjinskih principa diskusije i uopće do napuštanja marksističkih metoda filozofskog mišljenja.

Raskid s lenjinskim metodama diskusije označila je najjasnije upravo odluka CK SKP(b) od 25. I. 1931., koju smo malo prije spomenuli. Prije te odluke sami su filozofi kroz borbu mišljenja i diskusije rješavali, tko ima pravo u ovom ili onom pitanju. Odlukom od 25. I. 1931. CK se umiješao u filozofske diskusije i odredio, tko je u pravu, a tko nije. Naročito je interesantno, da su naredbom CK u novu redakciju časopisa »Pod zastavom marksizma«, u redakciju, koja je morala da se bori »na dva fronta«, t. j. i protiv deborinaca i protiv mehanista ušli sam Deborin i najistaknutiji mehanist A. K. Timirjazev. To znači, da je ovom odlukom CK SKP(b) stao na stanovište, da on ne samo da može odlučivati, tko je u pravu, nego također može naredivati pojedinim filozofima da se smjesta odreknu svog uvjerenja i, štoviše, da stanu na čelo borbe protiv toga svog dotadašnjeg uvjerenja.

³³ Tako, na pr., mislim, da su Mitin i njegovi pristalice bili u pravu, kad su optuživali mehaniste da oni, tobože kritizirajući Hegelovu idealističku dijalektiku, ustvari pokušavaju likvidirati materijalističku dijalektiku, da se oni u suštini nalaze na istoj liniji s pozitivistima. Samo u toj svojoj primjedbi protiv mehanicista, kao i u nizu drugih primjedbi protiv njih, oni su slijedili deborince. Isto tako mislim, da su Mitin i njegovi pristalice bili u pravu, optužujući deborince za potpadanje pod Hegelov utjecaj, za hegelijanizaciju marksizma (iako je tu bilo i pretjeranih optužbi). Ali i u tome oni su uglavnom ponavljali optužbe mehanista. Može se reći, da su oni u dvije važne optužbe bili originalni: 1. tvrdeći, da ni mehanisti ni deborinci ne shvaćaju značenje Lenjina za filozofiju i odnos između Lenjina i Plehanova kao filozofa marksista i 2. optužujući i mehaniste i deborince zbog nepartijnosti i odvajanja filozofije od politike.

^{33a} Međutim i u interpretiranju tih teza Mitin i njegovi pristalice oslanjali su se na deborince i mehaniste. Njihovo rješenje bilo je u većini slučajeva deborinsko rješenje korigirano na osnovu kritike mehanista.

Način, na koji su sovjetski filozofi reagirali na ovu odluku CK SKP(b), i pored prilične sličnosti dosta se razlikuje od načina, na koji oni danas primaju slične odluke. Kad je Ždanov na »filozofskoj diskusiji« 1947. godine izgradio Aleksandrova i druge »sovjetske« »filozofe«, svi su oni bez oklijevanja počeli da se, pjevajući pohvale Ždanovu, pokajnički busaju u prsa. Nije mi poznat ni jedan jedini, koji bi u bilo kakvoj formi izrazio svoje neslaganje ili bilo kakvu rezervu u vezi s tim govorom. Poslije odluke CK SKP(b) 1931. g. bilo je nešto drukčije. Pored filozofa, koji su odmah počeli da šalju u redakcije novina i časopisa pokajničke izjave, bilo je i takvih, koji se nisu htjeli odmah pokajati.³⁴

Moglo bi izgledati čudno, što se Mitinova grupa, kao filozofska ekspozitura Staljinove frakcije, koja je već u to vrijeme postala nosilac nesocijalističkog i nemarksističkog razvoja SSSR-a, zalagala za neke pravilne marksističke teze.

Međutim, tu nema ničeg čudnog. Staljinova frakcija, koja je u to vrijeme već bila odnijela pobjedu nad drugim frakcijama u boljševičkoj partiji, sada je počela, i morala je početi, da odlučnije zahvaća u rad različitih vanpartijskih organizacija i formi djelatnosti, kako bi u njima potpuno učvrstila svoj rukovodeći položaj, kako bi osigurala aktivnu podršku tamo, gdje je dosada nailazila na pasivan otpor. Pored ostalih zadataka, pojavio se i zadatak podčinjavanja »filozofskog fronta«, kao jednog od moćnih faktora stvaranja javnog mišljenja. Toga su zadatka ljudi iz Staljinove frakcije bili svjesni. Drugo je pitanje, da li su oni već tada bili svjesni toga, da je »prijelom«, koji oni vrše — »prijelom« od socijalizma ka kapitalizmu, da su oni u politici napustili marksistički put, te da ga, ako žele biti dosljedni, moraju napustiti i u filozofiji. Međutim, čak da su oni i bili potpuno svjesni svega toga, oni ne bi mogli već tada povesti borbu za generalnu reviziju svih teza marksističke filozofije.

Stvar je u tome, što je diskusija između mehanista i deborinaca razbitila mnoga važna pitanja i dovela sovjetski »filozofski front« do izvjesnih pravilnih marksističkih rješenja. U takvoj situaciji pridobiti »filozofski front« nije se moglo negiranjem tih pravilnih marksističkih rješenja, nego samo njihovim vatrenim prihvatanjem. U takvoj situaciji »pobijediti« deborince i mehaniste (oduzeti im njihov rukovodeći položaj) nije se moglo odbacivanjem pozitivnih dostignuća njihove diskusije, nego samo prisvajanjem tih dostignuća i njihovim upotrebljavanjem protiv onih, koji su ih izvojevali. Upravo je tim putem i pošla Mitinova grupa filozofa, podržavana i podbadana od Staljinove frakcije. Praveći se kao da otkrivaju nešto sasvim novo, mitinovci su upravo s pozicija zaključaka (rezultata) diskusije između mehanista i de-

³⁴ Deborin je tek poslije godinu dana poslao u »Pravdu« izjavu, u kojoj je rekao, da se slaže s odlukom. Neki mehanisti (kao na pr. Timirjazev i Varjaš) bili su još uporniji. Nije mi poznato, da li se, i ako jest, kako se Timirjazev na kraju krajeva pokajao (vjerojatno jest, jer inače ne bi bio i danas živ, zdrav i na položaju), ali znam, da je u časopisu »Pod zastavom marksizma« br. 4 za 1934. god. (t. j. preko 3 god. poslije odluke CK), V. Sarabjanov, jedan od onih, koji su se prvi pokajali, u članku »O partijnosti filozofije i antipartijskoj poziciji Timirjazeva i drugih mehanista« oštro napao svoga nekadašnjeg istomišljenika, što ne će da prizna pogreške.

borinaca, žestoko kritizirali one pogreške, koje su ovi činili u toku same diskusije. Na taj način, zastupajući izvjesne marksističke teze, oni su istovremeno vodili borbu za disreditiranje filozofa, koji nisu htjeli da opravdavaju tendencije nesocijalističkog razvoja SSSR-a. Direktno tražeći da se filozofija tješnje poveže s »našom socijalističkom praksom« i slaveći Staljina kao onoga, koji je tobože riješio probleme diskusije mehanista i deborinaca, oni su pripremali proglašenje Staljina za vrhovnog filozofskog suca. A braneći marksističke teze pomoću citata i apstraktnih fraza, ne ulazeći u dublju, konkretniju i samostalnu analizu tih teza, oni su krčili put pobjedi nemarksističkog citatološko-dogmatskog načina tretiranja filozofskih problema. Sve to znači, da se Mitinova grupa zalagala ne samo za marksističko rješenje nekih filozofskih pitanja, nego i za nemarksistički način rješavanja tih pitanja kao i za nemarksistički »princip«, da filozofija treba da bude sluškinja politike (i to reakcionarne), da ona treba da slavi i hvali političku liniju vladajuće grupe, a da državni i partijski birokratski vrhovi imaju pravo da budu vrhovni suci u filozofskim sporovima. A to, kraće rečeno, znači da je Mitinova grupa branila slovo, a uništila živu dušu marksizma. Upravo zato podržavala je Staljinova frakcija istup Mitinove grupe. I upravo zato istup Mitinove grupe, uzet u cjelini, odigrao je po mom mišljenju, negativnu ulogu. Spomenuti »princip« kao i s njim povezani citatološko-dogmatski način obrazlaganja i dokazivanja značio je punu negaciju lenjinskih principa diskusije i argumentacije, pa je njegova pobjeda mogla imati samo jedan rezultat: potpunu degeneraciju sovjetske filozofije.

IV.

Događaji 1930/31 usmjerili su sovjetsku filozofiju u pravcu postepene degeneracije. U tom pravcu, u pravcu pretvaranja iz marksističke u nemarksističku, ona se i razvijala u toku čitavog trećeg perioda (koji, kao što smo rekli, počinje 1930/31, a završava 1938).

Pozitivne marksističke tendencije još nisu posve potisnute (naročito ne u početkom ovog perioda), ali negativne sve više jačaju. Mogućnosti slobodne diskusije sve više se smanjuju, jer se sve čvršće formiraju grupa filozofa monopolista, koju CK priznaje kao jedinog mjerodavnog tumača marksističke filozofije. U takvoj situaciji ostali se filozofi ne usuđuju da samostalno pokušaju rješavati značajnija filozofska pitanja, te se sve više orijentiraju na pisanje članaka popularizatorskog i empiristički-opisnog tipa. Međutim, i vodeći filozofi sve se više orijentiraju na slične kompilativne i nabrajačko-povjedačke članke, jer se ne usuđuju da bez pomoći CK dirnu u krupne filozofske probleme. Posljedica je toga ne samo kvalitativno nego i kvantitativno opadanje filozofske produkcije. Pojavljivanje filozofskih knjiga sve više postaje rijedak događaj.³⁵ A u onim knjigama, koje se pojavljuju, sve više

³⁵ Kad se god. 1936. trebalo osvrnuti na period od 5 godina, koje su protekle od odluke CK, Mitin i ostali, koji su tada držali pohvalne referate, morali su stidljivo priznavati, da je »bilo ozbiljnih nedostataka«. A kako bi se dokazalo, da je djelovanje odluke ipak bilo blagotvorno, moralo se u spisku »osnovnih filozofskih radova za 5 godina« nabrajati i kompilativne školske udžbenike, zbornike popularnih članaka, pa i pojedine veće predgovore nekim knjigama. Pa ipak je taj spisak ispao dosta mršav, jedva nešto veći od spiska radova, koje je prije 1930. godine objavio sam Deborin.

cvjeta nekulturna citatologija (čija suština nije u obilnom citiranju, kao što se to obično misli, nego u tome, što se citat priznaje kao nepogrešiv kriterij istine i neprekoračiva granica filozofiranja).

Procesi 1936—38 progutali su, pored ostalih, i mnoge filozofe. Nema sumnje, da je među tim likvidiranim filozofima bilo i dosta poštenih filozofa-marksista, koji su likvidirani samo zato, što su se u ovoj ili onoj formi pokušali suprotstaviti generalnoj liniji CK SKP(b), liniji izdaje marksizma i socijalizma.

Procesi 1936—38 likvidirali su najneposlušnije filozofe. Oni su ujedno utjerali strah u kosti svima ostalima. A time su stvoreni uslovi za pojavu i trijumfalan uspjeh »genijalnog rada druga Staljina«, »Historije SKP(b)« i posebno njezina paragrafa »O dijalektičkom i historijskom materijalizmu.«

Smiješno je misliti, da nijedan sovjetski filozof nije primijetio nedostatke toga Staljinova paragrafa. Mitin je u svoje vrijeme oštro kritizirao deborince zbog odvajanja teorije spoznaje od dijalektike. On se u svojim člancima često vraćao na objašnjavanje poznatih Lenjinovih riječi: »Logika, dijalektika i teorija spoznaje materijalizma (ne treba tri riječi, to je jedno isto)«, te treba priznati, da je o tome napisao i nekoliko uspješnih stranica. Pa ipak, ni Mitin ni bilo koji drugi sovjetski filozof nije ustao protiv Staljinova odvajanja dijalektike od materijalizma, ni protiv bilo koje druge revizionističke »pogreške« njegova »rada.« Naprotiv, svi su oni počeli jednoglasno slaviti taj paragraf kao vrhunac filozofske mudrosti.

Na taj način, 1938. godine počinje onaj žalostan period u razvoju »sovjetske filozofije«, kad će ona, još samo po spoljašnjoj formi i prividu, ostati marksistička, kad će odlučujuću riječ u njoj voditi »filozofi«, koji, iako poznaju izvjesne filozofske tekstove, iako znaju kako su se izvjesna pitanja postavljala i rješavala u historiji filozofije, pa i u marksističkoj filozofiji, sami nemaju neki određeni stav u tim pitanjima, nemaju svoga filozofskog uvjerenja, a svoja filozofska znanja koriste za »dokazivanje« pravilnosti reakcionarnih shvaćanja i reakcionarne političke linije Staljina i njegove grupe. To, razumije se, ne znači, da u ovom periodu nije bilo i nema pojedinih probljesaka marksističke filozofske misli. Ali činjenica je, da je to period, kad se takvi probljesci sve bezobzirnije ugušuju, te se počinju »raskrinkavati« kao »kosmopolitski« i »antipatriotski.« Činjenica je, da »sovjetska filozofija« uzeta u cjelini danas sve aktivnije opravdava, hvali i slavi ne samo kontrarevolucionarnu unutrašnju politiku Staljinove birokratske kaste, nego i reakcionarnu i agresivnu vanjsku politiku te kaste. A to znači da je »sovjetska filozofija« uzeta u cjelini bez obzira na to što operira marksističkom frazeologijom, vrlo daleko od časnog naziva, kojim se kiti.

(Svršetak)

Tomislav Pinter

O PROSTORU I VREMENU I O KRETANJU KAO JEDINSTVU NJIHOVA KONTINUITETA I DISKONTINUITETA

Drugi dio

U prvom smo dijelu ove rasprave prikazali shvaćanje nekih najznačajnijih filozofa o problemu prostora i vremena i ujedno smo istaknuli, da ćemo u II. dijelu prikazati nazore o prostoru, vremenu i kretanju fizičara nemarksista. Pristom nam se čini, da je najuputnije početi raspravu Newtonovim stavcima o prostoru i vremenu, a iza toga pozabaviti se geometrijskim problemima u vezi s našom temom. Tako prikazana problematika dovest će nas direktno do genetičkog prikaza neeuklidskih geometrija, zatim do principa relativnosti, do Einsteinove specijalne teorije relativnosti i konačno do opće teorije relativnosti.

Za mehaniku je pitanje prostora, vremena i kretanja osnovno pitanje, polazna točka, okvir svega fizikalnog zbivanja. Zato i nije čudno, da se osnivač mehanike Newton iscrpno pozabavio kao fizičar problemom prostora i vremena. Kako ćemo razabrati iz njegovih vlastitih riječi, on je postulirao dva različita prostora, dva različita vremena i dvije različite vrste gibanja. Apsolutni prostor i apsolutno vrijeme, relativni prostor i relativno vrijeme, apsolutno i relativno gibanje.

Newtonove postavke o apsolutnom i relativnom vremenu jesu ove:¹

»Apsolutno, istinsko i matematičko vrijeme teče jednoliko po sebi i po svojoj prirodi i bez odnosa prema bilo čemu izvan njega, a drugim se imenom zove trajanje.« »Relativno, prividno i obično vrijeme jest bilo koja osjetna i vanjska mjera trajanja pomoću gibanja (bilo točna bilo nejednolika), kojom se narod služi mjesto istinskog vremena, kao sat, dan, mjesec, godina.« »Prirodni su dani, naime, nejednaki, a obično se za mjerenje vremena smatraju kao jednaki. Ovu nejednakost ispravljaju astronomi, kako bi iz istinitijega vremena mjerili nebeska gibanja. Moguće je, da nema jednolikoga gibanja, kojim bi se vrijeme točno mjerilo. Ubrzati ili usporiti mogu se sva gibanja, ali tok apsolutnog vremena ne može se mijenjati. Isto je trajanje ili održanje postojanja stvari bila gibanja brza, spora ili nikakva.«

O opsolutnom i relativnom prostoru Newton daje ove postavke:

»Apsolutni prostor ostaje po svojoj prirodi i bez odnosa prema čemu izvan njega uvijek jednak sebi i nepomičan.«

»Relativni prostor mjera je ovoga prostora ili bilo koji protegnuti njegov dio u gibanju, koji se našim osjetilima određuje po svojem položaju prema tjelesima i narod ga upotrebljava mjesto nepomičnog prostora.«

»Tako se mjesto opsolutnih mjesta i gibanja služimo relativnima, što nije neprikladno kod ljudskih stvari: dok se kod filozofskih (naučnih) mora apstrahirati od osjetila, jer može biti da uistinu ne miruje nijedno tijelo, prema kojemu se odnose položaji i gibanja.«

Newton ne govori samo o opsolutnom i relativnom prostoru, već i o opsolutnom i relativnom gibanju.²

»Apsolutno je gibanje prenošenje tijela s jednog opsolutnog mjesta na neko drugo opsolutno mjesto, relativno je gibanje prenošenje s jednog relativnog mjesta na drugo relativno mjesto.«

Apsolutna i relativna gibanja mogu se, dakako, utvrditi i razlikovati samo prema opsolutnom prostoru.

Pri obrazloženju pojma opsolutnog prostora upire se Newton na svoju definiciju zakona tromosti, prema kojemu tijelu imaju sposobnost da pružaju otpor. Stoga svako tijelo ustraje u stanju mirovanja ili jednolikog pravocrtanog gibanja, prema tome u kakvu se stanju nalazi. S time je u vezi i Newtonova definicija sile. Sila, koja djeluje na neko tijelo, jest nastojanje, koje djeluje na tijelo da promijeni njegovo stanje mirovanja ili jednolikog pravocrtanog gibanja. U vezi s čitavom ovom problematikom Newton na ovaj način daje fizikalnu razliku između opsolutnog i relativno gibanja.³ »Učinci, kojima se međusobno razlikuju opsolutna i relativna gibanja, jesu sile udaljivanja od osi u kružnom gibanju. Jer u kružnom su gibanju, naprosto relativnom, ove sile jednake nuli, a u istinskom su i opsolutnom veće ili manje prema veličini (opsolutnog) gibanja.«

Newton, doduše, priznaje, da je vrlo teško upoznati istinska, t. j. opsolutna gibanja pojedinih tjelesa i stvarno ih razlikovati od prividnih, relativnih gibanja, zato što se dijelovi onog nepomičnog, opsolutnog prostora, u kojem se tjelesa zaista gibaju, ne zamjećuju osjetilima.

Newtonov dokaz opsolutnog gibanja pomoću centrifugalnih sila dan je ovim njegovim razlaganjem, u kojem tumači svoj znameniti pokus sa rotirajućom posudom s vodom (citiram doslovno Newtonove riječi):

»Objesit ćemo, na pr., neku posudu na vrlo dugačku nit, pa ćemo je okretati neprestano u krugu, dok se nit ne bude zbog kretanja jako ukrutila; nakon toga napunimo posudu vodom i držimo je zajedno s vodom u miru. Ako se sada naglo djelujućom silom zavrti posuda u obrnutom kružnom gibanju i ako ta sila dulje vrijeme djeluje dok se nit odmata, tada će površina vode biti u početku ravna kao prije gibanja posude; zatim, kad sila bude pomalo djelovala na vodu, posuda prouzrokuje, da se ova (voda) počinje znatno kretati. Ona se malo po malo odalečuje od sredine i penje se na stijenkama posude u visinu zauzimajući šuplju formu. (Taj pokus sam ja sâm napravio).«

»U početku, kad je relativno gibanje vode u posudi bilo najveće, nije prouzrokovalo nikakvo nastojanje da se udalji od osovine. Voda nije tražila da se približi obodu penjanjem uz stijenke, nego je ostala ravna, i pravo (opsolutno) kružno gibanje nije, dakle, još započelo. Nakon toga, međutim, kad je relativno gibanje vode jenjavalo, njezino uspinjanje uz stijenke posude označavalo je nastojanje da se odmakne od osovine, i to je nastojanje pokazalo pravo kružno gibanje vode, koje je sve više raslo, dok nije postalo najveće, kad je sama voda relativno prema posudi mirovala.«

Ove Newtonove postavke, tu njegovu argumentaciju, kritizira Mach, pa ističe, da je Newton bio prisiljen uvesti pojam opsolutnog prostora, jer je time mislio dokazati opsolutnu rotaciju, kad već nije uspio dokazati opsolutnu translaciju. Pod opsolutnom rotacijom misli Newton rotaciju prema sferi zvijezda stajačica, i kod te rotacije uvijek nastupaju centrifugalne sile. Na takvo Newtonovo razlaganje daje Mach slijedeće primjedbe:⁴

»Ako još uvijek ima modernih autora, koji se daju zavesti Newtonovim argumentima, što su uzeti od posude s vodom, pa čine razliku između relativnog i

apsolutnog gibanja, tada oni ne pomišljaju, da nam je svemir samo jedamput dan, a da je ptolomejsko ili kopernikansko shvaćanje samo naša interpretacija, dok su oba shvaćanja jednako zabiljna, stvarna. Pokušajmo čvrsto držati Newtonovu posudu s vodom, a nebo zvijezda stajačica rotirati oko te čvrste posude i sada dokazati nepostojanje centrifugalnih sila.»

»Ostajemo li na tlu činjenica, to znademo samo o relativnim prostorima i gibanjima. Relativna su gibanja u svijetu, ako se ne obaziremo na nepoznati medij u svemirskom prostoru, ista i po ptolomejskom i po kopernikanskom shvaćanju. Oba su shvaćanja i jednako ispravna, samo što je posljednje jednostavnije i praktičnije. Sistem svijeta nije nam dan dvaput: sa zemljom, koja se giba, i sa zemljom, koja miruje, nego samo jedamput sa svojim relativnim gibanjima, koja se jedino dadu odrediti. Mi, dakle, ne možemo kazati kako bi bilo, kad zemlja ne bi rotirala.«

Ovakav Machov stav prikazuje ga kao preteču opće teorije relativnosti, pa ga takvim fizičari većinom i smatraju, premda je sam Mach potkraj svojega života ustao protiv teorije relativnosti uglavnom zato, što se po Machovu shvaćanju ta teorija premalo bazira na iskustvu, što je, zapravo, bez veze s iskustvom. (Mach je umro 1916. god.). Machovu tvrdnju o ekvivalentnosti Kopernikova i Ptolomejeva shvaćanja preuzima i Einstein, i on na temelju opće teorije relativnosti tvrdi to isto. Mi ćemo se u trećem dijelu naše rasprave detaljno osvrnuti na to pitanje.

Prelazimo na pitanje odnosa geometrije prema prostoru i na utjecaj geometrije na shvaćanje prostora.

Josef Wellstein se u svojim osnovama geometrije dosta opsežno zadržava na Euklidovu petom postulatatu, koji govori o paralelnim pravcima. Dvadeset i treća Euklidova definicija u najužoj je vezi s njegovim znamenitim petim postulatatom ili aksiomom. Dvadeset i treća Euklidova definicija glasi:

»Paralelni su pravci oni, koji leže u istoj ravnini i koji se, produženi na obje strane, ne sijeku do neizmjernosti.«

Peti Euklidov postulat glasi:⁵

»Ako neki pravac, koji siječe dva druga pravca, s njima na istoj strani čini unutrašnje kutove, koji su zajedno manji od dvaju pravih kutova, tada se ona dva pravca, produženi do neizmjernosti, sijeku na onoj strani, na kojoj leže ti kutovi.«

Wellstein pokazuje, kako su neeuklidske geometrije zapravo nastale i razvile se na bazi pokušaja, da se dokaže bilo ispravnost bilo neispravnost petog Euklidova postulata. Međutim, ističe Wellstein, razvitak je moderne teorije funkcija dokazao, da bi kritika osnova geometrije morala početi već na prvoj Euklidovoj definiciji točke, koja kaže, da je točka ono, što nema dijelova. Wellstein ističe, da se tako definirana točka ne da predočiti, nego da je samo nešto, što je vezano na neki niz predodžbi. Trebalo bi prvo definicijom utvrditi, da postoje točke, jer točka nema prostorne egzistencije. Potoškoće postoje i kod definicije pravca, na ročito ako se u tim definicijama služimo pojmom kretanja. Kantovac Wellstein želio bi osloboditi geometriju uopće od pojma kretanja. On tvrdi, da se sve geometrijske definicije, koje upotrebljavaju pojam kretanja, zapravo ne tiču geometrijskih pravaca i geometrijskih likova uopće, jer se geometrijski pravci ne mogu gibati, i to zato, što je geometrijski pravac čisti machovski »Gedankending« (stvar, koja egzistira samo u mislima). To je stvar, kojoj ne odgovara nikakav neposredni osjetni zor. Wellstein kaže doslovno:⁶

»Ako i dopustimo, da se pojam jednakosti kod materijalnih pravaca zasniva na kretanju, u geometriju se taj pojam ne može bez daljnega preuzeti, jer gibanje treba na svaki način eliminirati. Tu bismo stajali pred jednom nepremostivom zaprekom, kad bi imali pravo oni filozofi, koji tvrde, da se u geometriji bez kretanja ne može ništa započeti. U tom bi slučaju egzaktne geometrije bila uopće nemoguća.«

Wellstein tvrdi, da stvar tako ne stoji i, oslanjajući se na Hilberta, tvrdi, da se jedino u šest stavaka o kongruenciji (ili jednakosti) moramo služiti pojmom gibanja, a sve se drugo daje iz toga izvesti strogo deduktivno. Wellstein je naročito prijatelj i očito se zalaže za »geometrijsku geometriju«. On je mišljenja, da u geometrijskoj geometriji (za razliku od praktične ili fizikalne geometrije) treba pretpostaviti, da su izvjesne stvari od početka dane, naime točke, pravci i ravnine i da treba tome još dodati dalje empirijske podatke. U tom je pogledu vrlo interesantno pismo, koje je Gauss god. 1829. pisao Besseru, a iz kojega se razabire Gaussovo matematičko vjerovanje: »Po mojem najdubljem uvjerenju ima nauka o prostoru sasvim drugačije gledište prema našem znanju o istinama, koje su same po sebi razumljive, nego što ga ima čista nauka o veličinama. Našem poznavanju nauke o prostoru posve nedostaje potpuno uvjerenje o njenoj nužnosti (dakle i o njenoj apsolutnoj istini). To uvjerenje imamo u nauci o veličinama. Moramo skrušeno priznati — ako i smatramo broj samo kao produkt našega duha — da prostor ima i izvan našega duha realnost, kojoj ne možemo a priori potpuno propisati zakone.« Razabiremo, da ovdje Gauss istupa i protiv Newtonova i protiv Kantova shvaćanja prostora i vremena.

Wellstein g. 1907. još nije uzeo u obzir prvu Einsteinovu radnju o specijalnoj teoriji relativnosti, koja je publicirana god. 1905. Možda je onda još nije ni poznao. On tvrdi, da Newtonovi postulati o apsolutnom prostoru i vremenu imaju potpunu vrijednost uz pretpostavku za Zemlja miruje. Ako se Zemlja kreće, treba uzeti, da Sunce miruje, a ako se i Sunce kreće, treba uzeti, da miruje nebo zvijezda stajačica. Pokazalo se, međutim, da se kreću i zvijezde stajačice. Prema tome je praktični astronom izgubio jedno uporište za drugim. Ali teoretičar, po riječima Wellsteinovim, ne pravi sebi briga o ostvarenju vlastitih postavki, već on polazi od pojma apsolutnog prostora kao od najsigurnije činjenice naše svijesti. Wellstein kaže doslovce:

»Apsolutni prostor i apsolutno vrijeme neophodni su za izgradnju mehanike i fizike, ali oni nisu u našem sigurnom posjedu, nego su konačni cilj, kojemu treba da težimo teškom mukom, neprestanim radom, ali koji ne ćemo nikad dokučiti. To isto vrijedi i za vrijeme prema današnjem stanju empiričkog dijela fizike i mehanike, gdje fiksiranje vremena stvara sasna osobite poteškoće.«^{6a}

Slično govori moderniji poznavalac naučne problematike prostora i vremena Hans Reichenbach u svojoj knjizi »Die Philosophie der Raum-Zeit-Lehre«.⁷

Reichenbach ističe, kako se pred matematiku postavio problem i potreba da istraži, da li Euklidovi aksiomi predstavljaju zaista posljednje stavke ili se mogu postaviti još jednostavniji i očitiji stavci, t. j. mogu li se Euklidovi aksiomi svesti na još jednostavnije i još očitije stavke. Naročito se pokušavao dokazivati Euklidov aksiom o paralelama, koji kaže (ovdje ga navodimo u drugoj, popularnijoj verziji), da se kroz zadanu točku može povući samo jedna paralela sa zadanim pravcem, koja taj zadani pravac ne siječe u konačnosti, a koja leži se zadanim pravcem u istoj ravnini.

Reichenbach s pravom navodi, da u ovom aksiomu, premda se on čini s logične strane bez prigovora i nuždan, ipak ima nešto što ne zadovoljava, on, naime, govori o tome, da se paralele sijeku u neizmjernosti, a upravo tvrdnja da se ne sijeku u konačnosti prelazi svako iskustvo. Nije stoga čudno, da se u povijesti matematike tako često pokušavao dokazati taj peti aksiom. Čitav je problem po Reichenbachu doživio interesantan obrat, kad se pokazalo, da je moguće napustiti tvrdnju, koja je sadržana u petom aksiomu. Jednostavno su se napustili pokušaji, da se dokaže ispravnost petog aksioma, pa se pošlo suprotnim putem: dokazalo se, da on za aksiomatsku izgradnju geometrije nije uopće potreban. Može se, naime, premda se čini, da to izvanredno protivriječi zoru (Anschauung), kao aksiom uvesti tvrdnju da se kroz jednu točku može zadanim pravcem povući više paralelnih pravaca. Pomoću toga novog aksioma i ostalih Euklidovih aksioma mogu se aksiomatički izvesti nove neeuklidske geometrije. To su zaista učinili 20-tih godina prošlog stoljeća Madžar Bolyai i Rus Lobačevski. Čini se, da je i Gauss već ranije došao do takva shvaćanja, ali to nije nikad publicirao. Tu se sukobljavamo s problemom zornosti geometrije. Premda su nove geometrije, koje su izgrađene na tom neeuklidskom aksiomu, u potpunoj suprotnosti s Euklidovom geometrijom, ipak nema u njima logičkih protuslovlja, jer one nigdje ne protuslove svojim vlastitim postavkama i postulatima. To je zahjev logike. Od bilo koje geometrije logika zahtijeva jednostavno samo to, da u sebi budu bez protuslovlja, a nije zahtjev logike da ne protuslove nekoj drugoj geometriji, koja bazira na nekim drugim aksiomima. Dokaz da neeuklidske geometrije ne dovode nikada do protuslovlja s vlastitim postavkama, iznio je Klein dokazavši ovo: ako u nekoj neeuklidskoj geometriji vrijedi stavak a , nikada ne će ta geometrija postaviti i stavak $ne-a$. Kleinu je uspjelo dokazati, da postoji određena korespondentnost između neeuklidske i euklidske geometrije u tom smislu, da svakom stavku jedne geometrije odgovara jedan stavak druge geometrije. Ako bi se, dakle, u nekoj neeuklidskoj geometriji mogao aksiomatski dokazati stavak a i ujedno stavak $ne-a$, tada bi to isto moralo vrijediti za korespondentne stavke a' i $ne-a'$ euklidske geometrije. To znači, da bi protuslovlju u neeuklidskoj geometriji odgovaralo, da bi mu bilo pridijeljeno odgovarajuće protuslovlje u euklidskoj geometriji. Ova Kleinova istraživanja pokazala su očito matematsko značenje neeuklidskih geometrija. Dokazalo se, da su geometrije Bolyai-ja i Lobačevskog potpuno ravnopravne s Euklidovom geometrijom.

Ovdje, prema Reichenbachu, iskrsava izvanredno interesantan problem i pitanje: koju geometriju od tih matematički jednako vrijednih geometrija treba da izabere fizika za rješavanje svojih problema, jer nije samo sobom razumljivo, da to mora biti upravo Euklidova geometrija. Reichenbach daje ovdje vrlo lijep primjer, koji očito pokazuje i razotkriva odnos matematike prema prirodnoj nauci. Matematika, na pr., naučava i matematički rješava problem, kako bi se gibali planeti, kad bi privlačna sila Sunca opadala sa drugom, trećom ili n -tom potencijom udaljenosti. No fizika odlučuje, da u stvarnosti privlačna sila Sunca opada s drugom potencijom udaljenosti. Prije je postojala samo jedna geometrija, i pred fizikom se nije pojavio problem odabiranja različitih mogućih geometrija. Tako je bilo prije, no danas je to drugačije, i u potpunoj suprotnosti sa prijašnjim shvaćanjima i naročito u suprotnosti s Kantovom filozofijom javlja se u fizici zadaća da na temelju iskustva odredi, koja geometrija vrijedi u stvarnom prostoru.

Na drugi način nego što su to učinili Bolyai i Lobačevski, došao je Riemann do neeuklidske geometrije.⁸ On nije pošao od aksioma o paralelama, nego je po-

stavio u središte pojam metrike, t. j. problematiku mjerenja geometrijskih tvorevina određenim jedinicama. Riemann je nadovezao na Gaussovo otkriće, prema kojem se oblik jedne zakrivljene plohe može karakterizirati geometrijom na toj plohi. Zakrivljenost neke kugline površine karakteriziramo obično njenim odstupanjem od ravnine. Da bismo mogli prosuditi veličinu zakrivljenosti, potrebna nam je treća dimenzija, pomoću koje istom dolazi do pravog izražaja razlika između zavinate plohe i ravnine. Nastaje pitanje, da li je moguće utvrditi veličinu zakrivljenosti kugline plohe bez pomoći treće dimenzije mjerenjem u samoj dvodimenzionalnoj kugloj plohi. Drugim riječima, ima li smisla i onda, kad se ograničavamo na dvodimenzionalni prostor, praviti razliku između krivih ploha i ravnine. Već je Gauss pokazao, da se ta razlika može uočiti mjerenjem unutar dvodimenzionalnog prostora i da bi se, na pr., odnos između opsega o i promjera kruga d na kugloj plohi pokazao kao manji od broja $\pi = 3,14$ dok je taj odnos kod kruga u ravnini upravo jednak broju π . Ipak ima smisla izvjesnu točku na kugloj plohi nazvati središtem kruga na toj plohi, jer je ta točka jednako udaljena od svake točke kruga o . Na taj se način može dobiti geometrija kugline plohe, koja se od obične geometrije razlikuje po tome, što kod nje dolaze do izražaja drugi mjerni odnosi. Nije samo različit odnos između opsega i promjera kruga, nego je, na pr., i suma kutova u sfernom trokutu veća od 180.

Reichenbach naročito ističe i podvlači, da se na ovaj način dolazi do proširenja geometrije ravnine u geometriju ploha, koja je identična s onim proširenjem geometrije, koja je nastala kritikom aksioma o paralelama. Najkraće geodetske linije na kugloj plohi analogne su pravcima u ravnini, zajedničko im je svojstvo, da su najkraće spojnice dviju točaka, ali se u jednom vrlo važnom svojstvu bitno razlikuju. Sve se geodetske linije na jednoj kugli sijeku, i prema tome ne postoje paralele kod tih »kuglinih pravaca«.

Vidimo, da se i na ovaj način može negirati Euklidov postulat o paralelama. On se može jednostavno isključiti. U Riemannovoj geometriji razumijevamo pod »pravcima« uvijek najveće krugove na kugli, a pod »ravninom« razumijevamo kuglinu plohu. Tako dobivamo sistem elemenata, koji gotovo potpuno odgovara Euklidovoj geometriji osim u postulatu o paralelama. Geometriju na kugloj plohi možemo smatrati kao ostvarenu dvodimenzionalnu neeuklidsku geometriju.

»Trodimenzionalna« neeuklidska geometrija odnosi se prema trodimenzionalnom Euklidovu prostoru kao dvodimenzionalna kriva ploha prema dvodimenzionalnoj ravnini. Ta činjenica omogućila je Riemannu da proširi pojam prostora i da ga tako općenito definira, da sadržava i euklidski i Lobačevskijev prostor kao svoje specijalne slučajeve. Po Riemannu je — izvodi Reichenbach — prostor u prvom redu trodimenzionalna raznolikost. Koji aksiomi vrijede u tom prostoru, ostaje otvoreno pitanje. Riemann je ipak pokazao, da se pri pronalaženju različitih tipova prostora ne mora nužno postupati aksiomatski, već se može postupati analitički, pa kao što imamo, na pr., zakrivljenost plohe, koja se mjeri recipročnim produktom glavnih radija zakrivljenosti, tako je Riemann kao pomoćni pojam uveo zakrivljenost prostora. Razlika između euklidskog i Riemannova prostora izražava se pomoću pojma zakrivljenosti prostora tako, da se kaže, da euklidski prostor ima zakrivljenost nula, slično kao što je i ravnina ploha, koja ima zakrivljenost nula. Euklidski prostor stoji u sredini između prostora s pozitivnom i negativnom zakrivljenošću. U prostorima s pozitivnom zakrivljenošću ne postoji paralela nekom zadanom pravcu. U prostoru sa zakrivljenošću nula ima jedna jedina paralela. Općenito uzevši može zakrivljenost varirati od točke do točke, ali naročito se ističu

oni prostori, koji imaju konstantnu zakrivljenost. Prostor sa konstantnom negativnom zakrivljenošću jest Bolyai-Lobačevskijev prostor. Prostor sa konstantnom zakrivljenošću nula jest euklidski prostor, a prostor sa konstantnom pozitivnom zakrivljenošću jest sferni prostor, on je trodimenzionalni analogon kuglinoj plohi. Analitička metoda Riemannova iznijela je, dakle, mnogo više tipova prostora od sintetičkog postupka Bolyaija i Lobačevskog, koji je doveo samo do izvjesnih prostora konstantne zakrivljenosti. Danas matematika promatra sve ove tipove prostora kao jednakovrijedne i savladava zakone tih prostora jednako dobro kao zakone Euklidove geometrije.

Nakon sasma letimičnog prikaza geneze neeuklidskih geometrija prelazimo na to, da u najkraćim crtama prikazemo i opet uglavnom genetički (a moglo bi se reći i historijski) osnovne postavke Einsteinove specijalne ili ograničene teorije relativiteta i njegove opće teorije relativnosti. Pritom ćemo se opet služiti ponajviše doslovnim tekstom samoga Einsteina.⁹ U svojoj knjizi »Die Physik als Abenteuer der Erkenntnis«, koju je napisao u suradnji s Infeldom, Einstein daje genetički prikaz teorije relativnosti, razvoja ideje, koje su do nje dovele i na taj mu način zaista uspijeva da bez upotrebe matematičkih ili fizikalnih formula dađe jasnu sliku ne samo specijalne nego i opće teorije relativnosti. U toj svojoj knjizi Einstein mnogo upotrebljava pojam polja i napominje, da je važnost tog pojma u nauci neprestano rasla tako, da je konačno pojam substancija bio potpuno zasjenjen pojmom polja. S time u vezi ističe, da je elektromagnetičko polje za modernog fizičara isto tako realno kao stolac, na kojem sjedi. Pritom Einstein ispravno podvlači, da teorija polja zadržava u sebi zasluge starije teorije električnih tekućina i slikovito razlaže, da podizanje jedne nove fizikalne teorije nipošto ne treba shvatiti kao rušenje stare kućice, da bi se na njezinu mjestu izgradio neboder, već mnogo prije kao penjanje na više brdo, s kojega se niže brdo (stara teorija) lijepo vidi, ali se s višeg brda dakako obuhvaća daleko veći dio predjela. Einstein dalje izvodi, da se polje u početku shvaćalo kao nešto, što se može pomoću etera mehanički interpretirati. Međutim, činjenica da nije bilo moguće postaviti zadovoljavajuću mehanističku teoriju etera dovela je do uvjerenja, da to nije ni potrebno, da ne treba ispitivati mehanička svojstva etera, nego je dovoljno zadovoljiti se činjenicom, da prostor posjeduje fizikalno svojstvo da bude posrednik kod širenja elektromagnetskih valova. Prema tome, za Einsteina riječ »eter« izražava samo fizikalna svojstva prostora. Tako je riječ »eter« u nauci mnogo puta mijenjala svoje značenje, pa danas u općoj teoriji relativnosti ne znači medij, koji bi bilo kako izgrađen iz materijalnih čestica.

Počinjući prikaz teorije relativnosti, najbolje je odmah začeti »in medias res«, pa sa Einsteinom zamisliti fizičara, koji u laboratoriju bez prozora, dakle odijeljen od svijeta, istražuje kretanje kugala po horizontalnoj glatkoj ploči. Udarcom čekića ili biljarskog štapa opažamo, da se kugla iza udarca kreće i prema zakonu ustrajnosti kretala bi se jednoliko bez prestanka, kad bi se mogle ukloniti sve smetnje, koje dolaze od trenja plohe, po kojoj se giba i od trenja s uzduhom. Kod tih pokusa fizičar će opaziti važnu činjenicu, da jednoj te istoj kugli ili dvjema kuglama jednake mase dvaput jači udarac daje dvaput veću brzinu. Pretpostavimo sada, da laboratorij, u kojem fizičar eksperimentira, može rotirati oko osi. Čim počne rotacija, poremetit će se fizikalna zakonitost, koju je naš fizičar dotad utvrdio kod fizikalnih pokusa. Kugle će same od sebe bježati prema zidovima laboratorija i tamo će izvjesnom silom pritiskati o te zidove. Fizičar će biti prisiljen na priznanje, da je zakon ustrajnosti najednom prestao vrijediti. Mi se svi nalazimo u poziciji,

koja je prilično slična poziciji našeg fizičara, jer se nalazimo na Zemlji, koja rotira oko svoje osi. Kao i naš fizičar u svojem od svijeta odijeljenom laboratoriju mogu i fizičari na Zemlji iz vrlo malih neslaganja sa zakonima mehanike zaključiti da Zemlja rotira. Naša Zemlja je naš koordinatni sustav. Kod svih fizikalnih mjerenja moramo točno utvrditi, na koji se koordinatni sistem ona odnose, jer rezultati mehaničkih eksperimenata bitno zavise od stanja, u kojem se nalazi koordinatni sistem, u kojem izvodimo eksperimente. Želimo li ispitivati fizikalne zakone koji se osnivaju na mehanici, moramo posjedovati »dobar« koordinatni sistem, u kojem ti zakoni zaista vrijede. Takav je »dobar« koordinatni sistem na pr. koordinatni sistem broda, koji jednoliko, bez trešnje plovi po morskoj površini. Opažać na brodu konstatirat će pomoću fizikalnih pokusa, da u njemu vrijede mehanički zakoni bez obzira na to da li se brod giba ili miruje. Stvar se, međutim, jako mijenja, ako dođe do žestoke bure. U tom se času taj dobri sistem pretvara u loši, u kojem mehanički zakoni više ne vrijede. Juha se proljeva iz tanjura, čovjek tetura kao da je pijan, površina tekućine nije ravna ploha.

Ova razmatranja omogućuju nam da izrekemo Galilejev princip relativnosti: »Ako zakoni mehanike vrijede u jednom koordinatnom sistemu (k. s.), tada oni vrijede i u svakom drugom k. s., koji se s obzirom na prvi nalazi u jednolikom kretanju.« Ako se naprotiv dva k. s. relativno jedan prema drugome gibaju nejednoliko, tada zakoni mehanike ne mogu vrijediti u oba sistema. »Dobri« k. s., t. j. takvi, u kojima vrijede zakoni mehanike, zovu se inercijalni sistemi; to su sistemi, u kojima vrijedi zakon tromosti, ustrajnosti, inercije. Nastaje osnovno pitanje u čitavoj ovoj problematici: da li uopće egzistira i jedan jedini takav inercijalni sistem. S time u vezi Einstein ističe, da ne poznamo pravilo, prema kojem bismo mogli naći inercijalni sistem. Ali ako je inercijalni sistem već zadan, tada možemo naći neizmjerljivo velik broj takvih sistema, jer su svi k. s., koji se relativno jedan prema drugome jednoliko gibaju, inercijalni sistemi, ako je samo jedan od njih inercijalni sistem.¹⁰

Tu dolazimo do vrlo važnog pitanja, da li Galilejev princip relativnosti vrijedi i za nemehaničke, t. j. za optičke i električne fenomene. Ovaj problem u najužoj je vezi s pitanjem, da li Zemlja vuče sa sobom eter kao medij, pomoću kojega se šire svjetlosni valovi. Može, naime, biti da Zemlja povlači sa sobom eter, a može biti da ga ne povlači. Konačno možemo zamisliti i treći slučaj, da ga samo djelomično povlači. Naša Zemlja, koja se razmjerno velikom brzinom od 30 km u sekundi giba po svojoj stazi oko Sunca, predstavlja za nas koordinatni sistem, pomoću kojeg se eksperimentalno može utvrditi ta kardinalna činjenica. Jednostavnim mjerenjem brzine svjetlosti jedamput u pravcu gibanja Zemlje, a drugi puta u obrnutom pravcu, mogli bismo utvrditi gibanje Zemlje prema eteru, t. j. njezino apsolutno gibanje. Takav pokus izvršili su već davno Amerikanci Michelson i Morley. Einstein kaže, da je rezultat tog pokusa bio smrtna osuda za teoriju mirnog eterskog mora, kroz koji bi se gibala sva materija, jer se tim pokusom nije mogla utvrditi zavisnost brzine svjetlosti o pravcu gibanja Zemlje. Naprotiv, taj je pokus pokazao, da uopće ne postoji koordinatni sistem, u kojem bismo mogli utvrditi gibanje prema eteru. Upravo zato prisiljeni smo izreći slijedeću osnovnu zakonitost: brzina je svjetlosti u svim k. s. jednaka, neovisno o tome, da li se izvor svjetlosti giba i kojom se brzinom giba. To možemo drugim riječima kazati ovako: brzina svjetlosti ne zavisi od gibanja izvora svjetlosti. Stoga ne možemo pretpostaviti, da gibano tijelo vodi sa sobom eter, koji ga opkoljuje.

Dolazimo do osnovnog pitanja, da li uopće postoji jedan k. s., koji se razlikuje od svih drugih k. s., t. j. takav koji miruje relativno prema eteru. Postoji li, dalje, takav koordinatni sustav, kod kojega bismo mogli utvrditi gibanje prema eteru. Teorija relativnosti, a s njom općenito i čitava fizika tvrdi, da to nije moguće.

Einstein kaže, da je eter postao »enfant terrible« obitelji fizikalnih supstancija. Zakazala su sva naša nastojanja da eteru pripišemo stvarno postojanje. Eter ne pokazuje ni mehaničkih svojstava ni apsolutno gibanje. Od svih svojstava etera ostalo je samo jedno, i to upravo ono, zbog kojeg je bio suponiran, t. j. njegovo svojstvo da bude prenosilac elektromagnetskih valova. Einstein predlaže kao najbolje rješenje, da se na eter uopće zaboravi, pa da se jednostavno kaže »naš prostor posjeduje fizikalno svojstvo, da prenosi svjetlosne, elektromagnetske valove.«¹¹

Da ponovimo rezultate, do kojih smo došli: 1. brzina svjetlosti ima u praznom prostoru uvijek svoju normalnu, konačnu, konstantnu vrijednost, neovisno o gibanju izvora svjetlosti (brzina svjetlosti $c = 300.000 \text{ km/sekundi} = 3 \times 10^{10} \text{ centimetara u sekundi}$). 2. U 2 k. s., koji se relativno jedan prema drugome jednoliko gibaju, svi su prirodni zakoni egzaktno jednaki i ne postoji nikakva mogućnost da se istakne i odredi apsolutno jednoliko gibanje.

Prema Einsteinu promatramo opet rezultate dvaju fizičara relativista, takvih, naime, koji su upoznati s teorijom relativnosti, pa se svojim rezultatima ne čude. Jedan je opažatelj u sobi, koja se jednoliko giba, a drugi je opažatelj u »mirnom« k. s. izvan sobe. Točno u sredini sobe nalazi se izvor svjetlosti. Prema naprijed rečenom i opažatelj u sobi, koja se giba u istom k. s., u kojem se nalazi i izvor svjetlosti, i opažatelj izvan sobe, prema kojem se izvor svjetlosti relativno kreće, utvrdit će istu konstantnu brzinu svjetlosti. Tu će se njihovi rezultati slagati. Njihovi se rezultati ne će slagati u jednoj drugoj važnoj točki. »Mirni« opažatelj (onaj izvan sobe) utvrditi će, da u smjeru gibanja sobe zraka svjetlosti kasnije udara o zid, jer taj zid bježi od izvora svjetlosti, a da suprotni zid dostiže ranije, jer se suprotni zid približava izvoru svjetlosti. Zbog velike brzine svjetlosti ta je razlika malena, ali svakako postoji. Dolazimo do izvanredno važnog rezultata specijalne teorije relativnosti, na koji se u klasičnoj fizici nije moglo ni pomisliti, koji se tamo kao problem nije ni pojavio. Dva događaja, t. j. oba svjetlosna signala, koji padaju na oba zida, zbivaju se za opažatelja u sobi istodobno, a za opažatelja izvan sobe ta se dva događaja ne zbivaju istodobno. Prema klasičnoj fizici dva događaja, koja su u jednom k. s. istodobna, moraju biti istodobna i u svim drugim k. s. Prema teoriji relativnosti to se stajalište u skladu s eksperimentalnim podacima mora napustiti. Upravo je činjenica da dva događaja, koja su u jednom koordinatnom sistemu istodobna, nisu istodobna u drugom sistemu, koji se prema prvom relativno giba, dovela do prijeke potrebe, da se klasične Galilejeve transformacije zamijene relativističkim transformacijama t. zv. Lorentz-Einsteinovim transformacijama. Iako je njih postavio prije Einsteina Lorentz, da bi objasnio začudni rezultat Michelson-Morleyeva pokusa, ipak je fizikalno objašnjenje tih transformacija dao Einstein svojom relativističkom analizom pojma istodobnosti. Možemo mirno kazati, da »gibana« ura ima drugi ritam od »mirne« ure. »Gibana« ura ide sporije od »mirne« (kod svih ovih razmatranja pretpostavljamo dakako, da bi ure u istom koordinatnom sistemu išle idealno jednako, da su idealno sinhronizirane, da su drugim riječima, idealizirane ure). U gibanom sistemu dolazi do dilatacije vremena.

Činjenica da se svjetlost u svim pravcima i u svim k. s. giba istom konstantnom brzinom, ne dovodi samo do promjene ritma u idealno sinhroniziranim urama,

nego i do promjene duljina odnosno metara i mjerila, kojima mjerimo dužine. U smjeru gibanja nekoga koordinatnog sistema odnosno nekog predmeta svi predmeti se skraćuju. Iz formula, kojima se kvantitativno utvrđuje ta činjenica, razabire se, da je to skraćivanje vanredno maleno kod brzina, koje su znatno manje od brzine svjetlosti. To skraćivanje postaje zamjetljivo tek kod brzina, koje se približuju brzini svjetlosti. Relativiranjem vremena i dužina specijalna teorija relativnosti postigla je invarijantnost svih fizikalnih zakona u svim k. s., koji se relativno jednoliko gibaju, a ne samo zakona mehanike prema klasičnom Galilejevu principu relativnosti. Tako su, na pr., Maxwellove jednadžbe, t. j. zakoni polja, invarijantni prema Lorentz-Einsteinovim transformacijama isto onako, kako su zakoni mehanike invarijantni prema klasičnim transformacijama.

Dalji, a možda i najznačajniji i najdalekosežniji rezultat specijalne teorije relativnosti jest Einsteinov zakon ekvivalentnosti mase i energije $E = mc^2$. Taj zakon ekvivalentnosti kaže, da je razmjerno maloj masi od jednog grama ekvivalentna gotovo neshvatljivo velika energija od $9 \cdot 10^{20}$ erga (iskorišćenje atomske energije znači primjenu zakona ekvivalentnosti mase i energije u praksi). Važna konsekvencija toga zakona očituje se u činjenici, da je masa neke tvari zavisna od njezine brzine i da raste s brzinom. Gibana masa ima veću masu od mirne mase, jer ima veću energiju. Tu istu činjenicu možemo kazati i ovako: ako dvije mase u izvjesnom koordinatnom sistemu imaju istu mirnu masu, t. j. ako pokazuju jednak otpor prema promjeni svog stanja djelovanjem vanjske sile, onda će taj otpor porasti kod one mase, koja će se relativno prema prvoj gibati određenom brzinom.

Mehanika opisuje kretanje masa u prostoru i vremenu. Za opisivanje kretanja u prostoru služi nam prostorni trodimenzionalni Kartesiusov (Descartesov) koordinatni sistem. U njemu možemo točno prikazati položaj predmeta u prostoru, a da opišemo promjene mjesta tih predmeta u toku vremena, da ih prikazemo onim, što one stvarno jesu, kao procese, koji se zbivaju u vremenu, potrebna nam je još jedna koordinata — vrijeme. U tom smislu mi govorimo o četverodimenzionalnom svijetu Minkovskoga, u kojem se jednoznačno mogu opisati fizikalni događaji, koji se zbivaju u prostoru i vremenu. Četvrta je dimenzija vrijeme, i ona je ekvivalentna jednoj prostornoj dimenziji. Mi govorimo, kao što smo već naprijed istakli, o četverodimenzionalnom svijetu, o vremensko prostornom kontinuumu, Minkovskoga. Jedan punktualni događaj u tom svijetu zove se »svjetska točka«. Tako se, prema Einsteinu, fizika (koja se može označiti kao zbivanje (Geschehen) u trodimenzionalnom prostoru) pretvara na neki način u postojanje (Sein) u četverodimenzionalnom svijetu. Taj četverodimenzionalni svijet ima prema Einsteinu tako dubokih sličnosti s trodimenzionalnim prostorom euklidske analitičke geometrije, da možemo slobodno kazati, da je svijet Minkovskoga, kojim se služi specijalna teorija relativnosti, četverodimenzionalni euklidski prostor. Treba ipak naglasiti, da se ta sličnost s euklidskom geometrijom postizava, kad se kao četvrta dimenzija, kao analogon prostornim dimenzijama postavi izraz

$$x_4 = \sqrt{-1} \cdot ct = ict.$$

Ovdje je imaginarna jedina $\sqrt{-1}$. Tako se matematičkim jezikom izražava činjenica, da je četverodimenzionalni svijet Minkovskoga nerealan »izvan iskustva«. Mi ne možemo kazati. Evo, upravo na ovom mjestu nalazi se »svjetska točka«, kojoj su koordinate x_1, x_2, x_3, x_4 .

Da bismo približili shvaćanju Minkovskijev svijet, njegove svjetske crte i svjetske točke, promatrajmo, kako se slobodni pad zbiva u vremenu i prostoru. Uzimamo opet Einsteinov primjer ⁽⁹⁾ padanja kamena s tornja iz visine od 78,50 m. Stavimo li na apscisu vrijeme, a na ordinatu udaljenost kamena od razine zemlje, tada možemo prema Galilejevu zakonu

$$d = 78,50 - \frac{g \cdot t^2}{2}$$

za svaku sekundu odrediti udaljenost d kamena od zemlje u t sek. To možemo i narisati u našem koordinatnom sistemu. Tako smo iz dva jednodimenzionalna kontinuuma, iz jednodimenzionalne udaljenosti kamena od površine zemlje i jednodimenzionalnoga vremena dobili dvodimenzionalni kontinuum, vrijeme — jednodimenzionalni prostor. Tom mogućnošću ujedinjavanja vremena i prostora obilno se poslužila teorija relativnosti. Iz prijašnjega je jasno, da je moralo doći do oštre opreke između klasične fizike i teorije relativnosti, jer klasična fizika ne pozna relativnost vremena, a teorija relativnosti ga postulira. Za teoriju relativnosti nije vrijeme sudara kamena sa zemljom za sve opažace jednako. Vremenska i prostorna koordinata su u dvjema različitim k. s. različite, pa se u teoriji relativnosti dvodimenzionalni kontinuum ne može jednostavno raspasti u dva jednodimenzionalna kontinuuma; prostor i vrijeme ne mogu se izolirano promatrati, ako se žele odrediti njihove koordinate u nekom drugom k. s.

Sve se ovo može proširiti na trodimenzionalni prostor i jednodimenzionalno vrijeme, da se dobije četverodimenzionalni svijet Minkovskoga. Četiri određena broja određuju svaki događaj, a svijet događaja stvara četverodimenzionalni kontinuum. Ako događaje promatramo samo u jednom jedinom koordinatnom sistemu, onda, dakako, između teorije relativnosti i klasične fizike nema razlike. Razlika nastaje, kad se događaji promatraju u dva različita k. s. Ujedinjavanjem prostora i vremena postignuta je u teoriji relativnosti invarijantnost fizikalnih zakona za jednoliko gibanje, t. j. potpuna nepromjenljivost fizikalnih zakona bez obzira kako se koordinatni sistemi opažaca jednoliko gibaju relativno jedni prema drugima.

Nastaje pitanje, da li je neki k. s., koji je čvrsto spojen sa Zemljom, inercijalni sistem. On to nije, jer zakoni mehanike zbog rotacije Zemlje ne vrijede strogo na Zemlji. Moramo priznati, da bi se k. s., koji bi bio čvrsto spojen sa Suncem, više približio fizikalnom pojmu inercijalnog sistema, ali ni to ne bi bio idealni inercijalni sistem, jer se i Sunce giba po nekoj putanji. Takvim razmišljanjem dolazimo do zaključka, da je pojam inercijalni sistem korisna fikcija. Sa stajališta klasične fizike bio bi inercijalni sistem takav sistem, na koji ne bi djelovali nikakvi vanjski utjecaji. U takvu k. s. imali bismo ostvareno apsolutno gibanje. Teorija relativnosti tvrdi, da nema apsolutnog gibanja i da, prema tome, ne postoji nikakav inercijalni sistem.

Pogledajmo sada, kako opća teorija relativnosti rješava taj naoko nerješiv dualizam klasične fizike, koji se sastoji u postojanju inercijalnih sistema i onih, koji to nisu, t. j. sistema, u kojima vrijede zakoni mehanike i onih, u kojima zakoni mehanike ne vrijede. Rješenje, koje daje opća teorija relativnosti, dano je u odgovoru na pitanje: »Mogu li se fizikalni zakoni tako formulirati, da vrijede za sve k. s., dakle ne samo za one, koji se jednoliko gibaju, nego također i za takve, koji se potpuno proizvoljno gibaju relativno jedni prema drugima?« Opća teorija relativnosti za razliku od specijalne teorije relativnosti odgovara na to pitanje pozitivno. Ona formulira fizikalne zakone na taj način, da oni ostaju inva-

rijantni, da se ne mijenjaju bez obzira na gibanja k. s.; u kojima se nalaze opažaci fizikalnih pokusa. Pritom je potpuno svejedno, da li se k. s. opažaca relativno jedni prema drugima gibaju jednoliko ili ubrzano (nejednoliko), a i bez obzira na to, da li sistem rotira ili se nalazi u polju gravitacione sile. Opća teorija relativnosti postulira identitet centrifugalnih sila i gravitacionih polja. Drugim riječima, ona postulira kao fizikalni zakon identitet teške i trome mase. U klasičnoj se fizici troma i teška masa fizikalno razlikuju, a njihova eksperimentalno utvrđena numerička jednakost svodi se na puku slučajnost.

Dokaze za te svoje tvrdnje daje opća teorija relativnosti u zamršenim i razmjerno kompliciranim računima. S time u vezi Einstein tvrdi naoko paradoksalno: »Moderna fizika je jednostavnija od stare fizike i zato se čini teža i zamršenija.«^{11a}

Postulat o identitetu trome i teške mase dokazuje Einstein u obrazlaganju svoje opće teorije relativnosti ovim pokusom u mislima. Promatramo s Einsteinom idealizirane eksperimente u liftu, koji pada pod utjecajem sile teže. Budući da po osnovnom zakonu fizike sve tvari, bez obzira na njihovu masu i specifičnu težinu, padaju jednakom brzinom u polju sile teže, to će i u takvu liftu, koji pada zajedno s fizičarom, koji se nalazi u njemu, doći do neobičnih fizikalnih pokusa. Fizičar može ispustiti iz ruke (uz uvjet da uzduh u liftu ne utječe na pokus) bilo kakav uteg ili metalni sat ili papir ili ptičje pero. Što će opaziti? Opazit će, da ti predmeti ne padaju prema podu lifta, nego lebde u istoj visini, u kojoj su bili ispušteni iz ruke. Ne padaju prema podu lifta iz jednostavnog razloga, što već padaju zajedno s liftom. Što u isto vrijeme vidi »mirni« opažac izvan lifta? On vidi pad tih predmeta prema zemlji. Za unutaršnjeg opažaca, na predmete, koji lebde, ne djeluju nikakve sile i zato se nalaze u miru, kao da se nalaze u kakvu inercijalnom sistemu. Tu tvrdnju treba, dakako, ograničiti činjenicom, da se padanje lifta vrši u konačnom vremenu, da će završiti padom lifta na zemlju, i u tom času ne će lift ni za unutaršnjeg opažaca biti više inercijalni sistem. To je prema tome, kako se Einstein izražava, »džepno izdanje« inercijalnog sistema.¹² Za nas je ta činjenica važna bez obzira na vremensku ograničenost toga inercijalnog sistema. Utvrđujemo jednostavno, da smo našli inercijalni sistem, premda je ograničen u prostoru i vremenu. Einstein ističe, da bi u slučaju da takav inercijalni sistem nije toliko ograničen u prostoru i vremenu, već da u njemu može doći do formiranja čitavih generacija fizičara, ti fizičari potpunim pravom držali, da fizikalni zakoni u njihovu inercijalnom sistemu poprimaju vrlo jednostavnu formu. Sasvim je drugačije s vanjskim opažacem. Vanjski opažac nalazi, da se lift i svi predmeti u njemu gibaju u suglasnosti s Newtonovim zakonom gravitacije. Za vanjskog opažaca gibanje-lifta nije jednoliko, već ubrzano zbog djelovanja Zemljine sile teže. Oba opažaca potpuno jednakim pravom tvrde, da su u pravu i u svojem koordinatnom sistemu ni jedan ne može drugome dokazati fizikalnim mjerenjima isključivu opravdanost svojih opažanja.

S liftom možemo načiniti i ovaj pokus u mislima. Možemo lift smjestiti u svemirski prostor u vrlo velikoj udaljenosti od svih nebeskih tijela, tako da praktički na lift ne djeluje gravitaciona sila okolnih svemirskih masa. Vučemo li, dakle, takav lift, na koji ne djeluje sila teža, konstantnom silom, to znači jednoliko ubrzano prema gore, to će opažac u liftu doći do zaključka, da na predmete u liftu djeluje konstantna gravitaciona sila i da svi predmeti u tom liftu padaju jednakom brzinom prema podu lifta, kao da na njih djeluje sila teža, pa će on s pravom zaključiti na temelju svojih fizikalnih mjerenja, da na predmete u liftu sila

teža zaista i djeluje. Vanjski opažač, međutim, konstatira vrlo jednostavnu činjenicu, da se lift ubrzano giba prema gore. I opet oba opažača imaju pravo, i opet se na temelju fizikalnih pokusa, na temelju fizikalnih mjerenja u jednom k. s. ne može utvrditi, da je tvrdnja unutarnjeg opažača, da na predmete u liftu djeluje sila teža, neispravna, isto tako, kao što se na bazi fizikalnih eksperimenata ne može utvrditi, da je neispravna tvrdnja opažača izvan lifta, da na predmete u liftu ne djeluje sila teža, nego da se čitav lift giba ubrzano prema gore.

Već smo istakli, da u našim eksperimentima u mislima idealiziramo fizikalne pokuse, pa ćemo i sada pretpostaviti, da je moguće izmjeriti otklon, koji doživljava zraka svjetlosti, koja na jednoj strani ulazi u lift kroz otvor, a na drugoj pada na stijenku lifta. Ako se lift giba ubrzano prema gore, točka, u kojoj će zraka svjetlosti pasti na suprotnu stranu lifta, ne će biti na onom mjestu, na kojem bi zraka svjetlosti udarila o isti zid, kad bi lift mirovao, kad se ne bi gibao prema gore. U gibanom liftu zraka će svjetlosti pogoditi suprotnu stranu lifta nešto niže, jer je za vrijeme, dok je zraka svjetlosti prešla od ulaza u lift do suprotne strane lifta, ta suprotna strana lifta zajedno s liftom prešla izvjesni put prema gore. Opća teorija relativnosti postulira jednaku vrijednost, identitet fizikalnih zakona bez obzira na opažača. Ona također postulira identitet teške i tromе mase, ona postulira jednaku opravdanost izjave opažača u liftu, koji se miče prema gore, da na predmete u liftu djeluje sila teža, kao i izjave izvanjeg opažača, da se lift giba pod utjecajem konstantne sile prema gore. Prema tome, to znači, da se i u gravitacionom polju mora zraka svjetlosti svinuti, jer bi se inače iz otklona zrake svjetlosti mogla izračunati apsolutna brzina lifta, što je prema općem postulatuu relativnosti nemoguće.

Tu konsekvencu opće teorije relativnosti ne možemo eksperimentalno utvrditi na Zemlji, jer je Zemljina sila teža premalena, no moguće je taj fenomen utvrditi u blizini velike Sunčeve mase, pa je zaista za vrijeme totalnih pomrčina Sunca utvrđeno, da se zrake svijetla zakreće u gravitacionom polju Sunca u skladu s predskazivanjem teorije relativnosti.

Ako su, dakle, prema općoj teoriji relativnosti svi koordinatni sistemi bez obzira kako se relativno jedni prema drugima gibali međusobno jednakovrijedni, onda, prema Einsteinu, moramo povući još jednu važnu i dalekosežnu konsekvenciju. Konsekventnim provođenjem ideje o ekvivalentnosti »mirnog« i »gibanog« k. s. moramo priznati i ekvivalentnost, jednaku vrijednost i Kopernikovu i Ptolomejevu tumačenju Sunčeva sistema. Po Einsteinovu i Machovu mišljenju, kao što smo prije istakli, i Kopernikov heliocentrički i Ptolomejev geocentrički sistem fizikalno su jednakovrijedni, i fizika sama ne može pružiti dokaze za valjanost bilo jednoga bilo drugoga. Einstein kaže doslovno:

»U prijašnjim danima znanosti tako žestok rat između nazora Ptolomeja i Kopernika postao bi potpuno bez značenja. Oba k. s. mogla bi se s istim pravom prihvatiti. Obje rečenice »Sunce stoji čvrsto, a Zemlja se giba« i »Sunce se giba, a Zemlja stoji čvrsto« značile bi uopće samo različite konvencije, koje se tiču dvaju različitih k. s.«

Na taj smo se način približili posljednjoj skupini problema, koje bismo željeli dotaknuti na kraju ovog dijela našega članka. Radi se o kozmološkim problemima u vezi s pitanjem prostora, vremena i kretanja.

Svojom osnovnom postavkom da je gravitaciono polje određeno konfiguracijom, raspodjelom masa u svemiru i da se mijenja, kad se ta raspodjela masa

mijenja, Einstein je zapravo izrekao tvrdnju, da je geometrijska struktura prostora, da je, dakle, sam prostor zavisao od fizikalnih faktora. To, drugim riječima znači, da prema općoj teoriji relativnosti prostor nije i ne može biti apsolutan, već njegova struktura zavisi od fizikalnih utjecaja. Tako i sama fizikalna geometrija nije više izolirana, u sebi zatvorena znanost, kao što je to Euklidova geometrija. Problem gravitacije u vezi s općom teorijom relativnosti postaje po Einsteinovim riječima¹³ matematički problem, treba samo naći najjednostavnije jednadžbe, koje su konvarijantne prema povoljnim transformacijama koordinata. Taj se problem može riješiti, i opća teorija relativnosti ga je stvarno riješila, pa premda je na taj način uspjelo gravitaciju shvatiti kao ovisnu o strukturi prostora, ipak se nije moglo prijeći preko činjenice, da osim gravitacionoga polja postoji i elektromagnetsko polje. Zasad još, kaže Einstein, treba elektromagnetsko polje neovisno uvesti u teoriju. To dovodi do konsekvencija, koje su vrlo nezgodne, jer treba promatrati i uzimati u obzir dvije strukture prostora, koje su međusobno neovisne, i to: metrički-gravitacionu i elektromagnetsku strukturu. Einstein izražava nadu, da obje vrste polja moraju odgovarati jednoj jedinstvenoj strukturi prostora. Tako jedinstvena teorija polja postaje matematski samostalan nastavak teorije relativnosti.

Prostor, koji leži u osnovi opće teorije relativnosti, jest prostor s neeuclidskom strukturom za razliku od prostora specijalne teorije relativnosti, kojoj je baza četverodimenzionalni svijet Minkovskoga, za koji možemo uzeti da ima »euklidsku« strukturu.

Einstein zapravo kao bazu svoje opće teorije konstruira nov neeuclidski prostor, koji je strukturno bogatiji od Riemannova prostora, ali mu je sličan.

Kako je već istaknuto, opća teorija relativnosti zahtijeva utjecaj masa raspoređenih u svemiru na svojstva prostora, na njegovu strukturu, konkretno geometrijski rečeno na njegovu zakrivljenost. Premda zorno ne možemo sebi predočiti zakrivljenost prostora, ipak jednostavnim argumentom nezornosti ne možemo prostoru osporiti važnu ulogu u fizikalnim teorijama. Naročito u teorijama kozmologije i kozmogenije, u nauci o svemiru i njegovu razvoju. Autor ovog članka nije se nikad bavio kozmološkim problemima, pa mu je ta problematika prilično strana, a same teorije neuvjerljive. Ono najvažnije, što je prijeko potrebno o tome reći u vezi s našom temom, uzet ćemo iz knjige: Sir James Jeans, Svemir, zvijezde, atomi — preveo L. Randić, Zagreb 1947., izd. Matice Hrvatske.

Računi astronoma, koji su radili na bazi klasične Newtonove svemirske mehanike odnosno gravitacije, nužno su dovodili do rezultata, da se ne može konstruirati stabilan svemir na bazi Newtonove gravitacione teorije, jer bi privlačne sile na neku materijalnu točku u svemiru bile neodređene. Tako se već prije došlo do zaključka, da masa materije u svemiru mora opadati brže od kvadrata udaljenosti. Opća teorija relativnosti dovodi još mnogo određenije i apodiktikije do zahtjeva, da svemir nije beskonačan, premda je bez granica. Ta naoko oprečna izjava tumači se, prema Einsteinu, analogijom s površinom kugle, koja također nije beskonačna, ali nema granica, jer kuda se god kretali po površini kugle, nikada ne ćemo doći do njezina kraja. Dimenzije Einsteinova prostora ograničene su količinom materije, koja se u njemu nalazi, a to, drugim riječima, znači, da su svojstva Einsteinova prostora funkcija srednje gustoće materije u prostoru. Sasvim grube procjene količine mase, udaljenosti i promjera Einsteinova prostora dovode do rezultata, da polumjer tog prostora iznosi 3 milijarde 300 milijuna godina

svjetlosti. Godina svjetlosti je udaljenost, koju prođe svjetlost brzinom od 300 hiljada km u sekundi u godini dana. Godina svjetlosti je prema tome 9,46 bilijona kilometara. Ispravno ističe Jeans, da opća teorija relativnosti može biti ispravna, a da Einsteinova kozmologija ne bude ispravna. Od Einsteinove se kozmologije razlikuje De Sitterova kozmologija. Osnovna crta De Sitterove kozmologije sastoji se u tvrdnji, da spektri svih udaljenih objekata pokazuju pomak prema crvenom dijelu spektra proporcionalno s njihovom udaljenošću, tako da udaljenije zvijezde odnosno maglice pokazuju veći pomak prema crvenom, a bliže manji. Taj pomak prema crvenom je posljedica optičkog Dopplerova efekta. Do pomaka spektralnih linija prema crvenom nekog izvora svjetlosti dolazi zbog njegova udaljavanja od opažača. To znači, da se, prema De Sitteru, udaljenije zvijezde odnosno maglice brže udaljuju od našeg Sunčeva sistema, a bliže polaganije. Tumačenje te dinamike svemira polazi od postavke, da je statički Einsteinov svemir nestabilan pa kad se jedamput pomakne iz ravnoteže, dolazi do dinamičkog svemira, koji se u sadašnjem stanju rasteže. Ovim problemom bavio se i Eddington, pa je prema njegovu računu svemir počeo kao Einsteinov svemir s polumjerom od 1068 milijuna godina svjetlosti, a masa mu je bila 10^{22} sunčanih masa, što znači broj sa 22 nule.

S time u vezi pojavljuju se i pitanje »starosti svemira«. Zbog širenja svemira može se izračunati, da svemir svakih 20 milijuna godina povećava svoje dimenzije za 1%. Tako se može izračunati, da je svemir za $1\frac{1}{2}$ milijardu godina podvostručio svoje dimenzije, a njegova se starost može procijeniti na 30 milijarda godina (uz pretpostavku, dakako, da smo pristaše tih teorija, na bazi kojih su ti računi izvedeni!). Treba ovdje odmah spomenuti — da bi se izbjegla zabuna — da razmjerno neznatne promjene naših pretpostavki dovode do rezultata, da mogu postojati različite vrste svemira: i takav koji se rasteže, i takav koji se steže, i takav koji je beskonačan i euklidski. Izvjesni računi mogu dovesti i do t. zv. pulzirajućeg svemira. Te različite predodžbe o svemiru zavise uglavnom od toga kakvu zakrivljenost pridamo prostoru, jer su neeuklidski prostori okarakterizirani svojom zakrivljenošću. Ako je zakrivljenost konstantna, imamo Einsteinov svemir, čija je karakteristika određena vrijednost t. zv. »kozmičke konstante«. Ako se konstanti zakrivljenosti daju različite vrijednosti, dobivamo različite vrste prostora.

Interesantna je i Milneova kozmologija, koja na temelju Milneova kozmološkog principa tvrdi, da mi nismo u nikakvu posebnom položaju, kad opažamo bježanje zvijezda i galaksija od nas. Po Milneovoj se teoriji, dakle, svemir također rasteže, ali se rasteže jednako za sve opažače na bilo kojoj svemirskoj maglici.

Jeans sažima Milneovu teoriju u ovih nekoliko pitanja: da li se svemir rasteže ili ne; da li je konačan ili beskonačan; da li je prostor, koji odgovara svemiru, zakrivljen ili ravan; da li je prošlost svemira u vremenu konačna ili beskonačna; da li je svemir homogen ili nije? Jeans navodi, kako — po Milneu — odgovor na ova pitanja zavisi od toga, na koji način mjerimo vrijeme. Ako opažači na različitim mjestima svemira imaju jednaku mjeru vremena, onda, po Milneu, zakoni dinamike poprimaju Newtonov oblik. U tom slučaju Milneova teorija tvrdi, da se svemir ne rasteže, da je njegova starost beskonačna, da je njegov prostor zakrivljen, ali da se prostire u beskonačnost. Ako ne uzmemo tu pretpostavku za mjerenje vremena, možemo doći do teorije, koja kaže, da je svemir konačan i da ne traje beskonačno dugo.

U ovih par redaka želio sam pokazati prema Jeansovoj knjizi, kako u pitanjima kozmologije još ni izdaleka nismo u posjedu teorije, koja bi nas mogla zadovoljiti. (Opširnije o tim problemima pisao je Blanuša u Almanahu Bošković 1951.).

U vezi s našom problematikom veoma je značajan problem kontinuiteta i diskontinuiteta prostora i vremena, no kako je taj problem u najužoj vezi s dijalektičkim tretiranjem ovog problema, to ćemo u trećem dijelu našega članka osim gledišta dijalektičkog materijalizma na probleme nabačene u ova prva dva članka prikazati i cjelokupnu problematiku kontinuiteta i diskontinuiteta prostora i vremena.

BILJEŠKE

¹ M. Born-D. Blanuša, Einsteinova teorija relativnosti i njezini fizički osnovi, Zagreb 1948. str. 37—38.

² E. Mach, Die Mechanik in ihrer Entwicklung, 9. Aufl. Leipzig 1933., str. 220.

³ E. Mach, Mechanik, str. 220 i 221.

⁴ E. Mach, Mechanik, str. 223.

⁵ J. Wellstein, Enzyklopädie der elementären Geometrie, bearbeitet von Heinrich Weber, Josef Wellstein und Walter Jacobstahl, 2. Aufl. Leipzig 1907, str. 6.

⁶ J. Wellstein, Geometrie, str. 14.

^{6a} J. Wellstein, Geometrie, str. 124.

⁷ Reichenbach, Die Philosophie der Raum-Zeit-Lehre, Berlin u. Leipzig 1928. str. 8—14.

⁸ Reichenbach, l. c. str. 15—22.

⁹ Einsteinove osnovne originalne radnje skupljene su zajedno s najvažnijim radnjama iz područja teorije relativnosti H. A. Lorentza i H. Minkovskoga u knjizi: H. A. Lorentz, A. Einstein, H. Minkowski, Das Relativitätsprinzip, Eine Sammlung von Abhandlungen, 4. Aufl., Leipzig-Berlin 1922.

Od popularnije pisanih Einsteinovih knjiga imao sam pri ruci najvažnije, i to: A. Einstein, Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie (gemeinverständlich), 9. Aufl. Braunschweig 1920.

A. Einstein u. L. Infeld, Physik als Abenteuer der Erkenntnis, Leiden 1938.

A. Einstein, Mein Weltbild, Amsterdam 1934.

Na hrvatskom jeziku izašle su o teoriji relativnosti knjige: Charles Nordmann, Einstein i svemir, Zagreb 1924.

M. Born, Einsteinova teorija relativnosti, Zagreb 1948. (preveo i nadopunio D. Blanuša).

I. Supek, Od antičke filozofije do moderne nauke o atomima, Zagreb 1946. str. 239—269.

Između strogog prikaza s matematičkim aparatom i popularnog prikaza nalaze se dvije radnje Vrkljana o specijalnoj teoriji relativnosti, Vjesnik ljekarnika, 8, (1926); 9, (1927) i o općoj teoriji relativnosti, Vjesnik ljekarnika, 12, (1931); 13, (1932).

O teoriji relativiteta napisao je knjigu i Veljko Ribar, Fizikalni smisao teorije relativiteta i njen filozofski značaj, Beograd 1948, izd. Prosvjete, na koju ćemo se više osvrnuti u trećem dijelu našeg članka.

Blanuša je napisao posebni prikaz teorije relativnosti u Almanahu Bošković za 1950. godinu.

Od prikaza, koji upotrebljavaju opsežan matematički aparat, spominjem Max Laue, Die Relativitätstheorie u 2 knjige Braunschweig 1921 i 1923, i Weyl, Raum-Zeit-Materie, 4. Aufl. Berlin 1921.

¹⁰ Einstein u. Infeld, Physik str. 115.

¹¹ Einstein u. Infeld, Physik str. 110.

^{11a} Einstein u. Infeld, Physik str. 158.

¹² Einstein u. Infeld, Physik str. 160.

¹³ Einstein, Mein Weltbild, str. 244.

POSILIJERATNO FILOZOFSKO ZBIVANJE U NJEMAČKOJ

Njemačka je i dalje, unatoč događajima od 1933. do 1945., vodeća filozofska zemlja građanskog Zapada. Ovaj položaj ona u mnogome zahvaljuje personalnom prisustvu značajnih svojih filozofskih predstavnika — u posljednja dva decenija — u gotovo svim evropskim i vanevropskim zemljama. Filozofijska emigracija u vrijeme hitlerovog režima povećala je ugled njemačke filozofijske misli sačuvavši, kao i unutarnja idejna opozicija, humanistički nivo filozofiranja, koji se činio kao da se posvema izgubio u godinama nacionalsocijalističkog ludovanja. Mnoge po suvremenu filozofiju uopće značajne orijentacije našle su svoje novo sjedište izvan prvotnog nacionalnog okvira. I poslije rata mnogi filozofi emigranti nastavljaju svoje djelovanje izvan Njemačke, prije svega po sveučilištima Sjedinjenih Država i Engleske. Ove okolnosti dovode, da tako kažemo do teritorijalnog ekstenziteta njemačke filozofijske misli.

Bitan razlog vodeće njemačke uloge u suvremenoj filozofiji treba pripisati utjecajima idejne naravi. Tendencije njemačke filozofije, ne samo one klasične nego i suvremene, sastavni su dio svih orijentacija međunarodnog filozofiranja današnjice. Naročito fenomenologija u raznim svojim varijantama od ortodoksne do one ontologijsko-realističke, teorija predmeta, neopozitivizam i logistika, filozofije života i egzistencije, raznovrsni metodologijski aspekti, ali i sasvim specijalne historijsko-filozofske i tematske analize, prihvaćene su na Zapadu kao opće filozofsko dobro. Dovoljno je spomenuti, da su imena Husserla, Schelera, Jaspersa, Hartmanna, Heideggera, uz mnoga druga značajna njemačka imena sa svih područja filozofijskog stvaralaštva, vodeća imena suvremene filozofije Zapada.

Pitanja, kojima se bavi poslijeratna filozofija u Njemačkoj, nadovezuju se na prijeratno filozofiranje, točnije na ono prije 1933. godine. U Njemačkoj se sada ističe, da se mostovi prema idejnoj budućnosti, koji su se od 1933. godine počeli rušiti, moraju nanovo postaviti u interesu sačuvanja misaona kontinuiteta, nasilno prekinutog, sa razdobljem posljednjeg procvata njemačke filozofijske misli od 1918. do 1932. godine¹. Čini se, kao da sadašnjim njemačkim misliocima slabo utješna povijesna paralela 1918. i 1945. ostavlja neku nadu s obzirom na novu misaonu orijentaciju, za kojom se teži. Ova je usmjerenost vidljiva već po tome, što nečeg radikalno novog, barem tematski, nema ni u poslijeratnim publikacijama ni na filozofijskim kongresima. Autori, koji su slavu stekli već prije 1933., dominiraju i sada, poslije rata. Razlog tome ne treba tražiti u činjenici da mnogi značajni prijeratni mislioci još žive. Idejna dominacija ovih autora objašnjava se aktuelnošću njihovih filozofijskih otkrića. Događaji najnovije povijesti samo su produbili sveopću suvremenu situaciju krize, na koju su u ovom ili onom obliku, sa pozicija obuhvaćenih samom ovom krizom, reflektirale filozofije spomenutih autora. Bitne su idejne mogućnosti suvremenog građanskog čovjeka Zapada našle

¹ Usporedi na pr. Max Müller: Predgovor I. svesku »Symposiona«, Jahrbuch für Philosophie, Freiburg i. Br. 1948, S. 10.

već i prije ovog rata svoj izraz u vodećim filozofijskim smjerovima, pa je poslijeratno idejno zbivanje samo posljednja njihova konzekvencija.

Listajući novo objavljene ili nanovo preštampane knjige, nové rasprave u časopisima, zbornicima, godišnjacima, referate i diskusije na kongresima, recenzije i t. d. i t. d., na prvi bi se pogled mogao dobiti dojam, kako se suvremena njemačka filozofijska misao kreće unutar akademski već prihvaćene tematike sa raspodjelom materijala na tradicionalna područja ontologije, noetike, estetike, etike i t. d. Nema takvog specijalnog pitanja filozofije, ma koliko se ono činilo, s obzirom na neku neposrednu aktuelnost, prividno neutralno, koje ne bi bilo obrađivano u raspravama, monografijama, diskusijama i t. d. Gotovo se čini, da historijsko-interpretativna pitanja pretežu nad svim ostalim. To je i razumljivo: u vremenu, u kakvom živimo, konzultiraju se u svrhu nove orijentacije svi mogući historijski izvori.

Ipak je za suvremeno filozofiranje i Njemačke i Zapada odlučan onaj proboj, što ga kroz već ostvarene oblike mišljenja, a u ime opće težnje za zbiljskim, korjenitim rješavanjem suvremene kritičke situacije, sprovode autori, čiji radovi ni izdaleka ne zauzimaju najviše mjesta. To najčešće nisu opsežni radovi, nego male publikacije, koje sve nose obilježje prvih koraka. Pa i u tim uskim, opreznim okvirima probijanja k novome znatna je uslovljenost starim sistematskim orijentacijama, kojih se nedovoljnost više naslućuje, nego metodololgijski sigurno zna. S time u vezi iščekavaju postepeno raniji sistematski okviri, što se protežu sve do kraja tridesetih godina. Značajnoj se reviziji podvrgavaju najosnovnija filozofska rješenja novovjekog filozofiranja, koja su se ranije činila definitivno osiguranima. Sada je konačno postala najeminentnijim filozofijskim pitanjem tematika svekolikih bivstveno povijesnih pretpostavki građanskog filozofiranja. Više nego ikada prije upravo u poslijeratnoj Njemačkoj misao o spoznajno-metodologijskoj povijesnoj krizi čitava ljudskog postojanja postala je misao dana. S ovog bitnog aspekta vrstavaju se i naoko neutralni radovi na liniju osnovne misli suvremena filozofiranja. Nije čudo, da se to zbiva prije svega u zemljama najviše pogođenim strašnim očitovanjima povijesne krize. Te su zemlje primjeri, koji opominju da ono, što je danas još samo prijeteca mogućnost, može već sutra postati kruta zbilja u svim zemljama. Povijesni prijelom epoha, popraćen materijalnim razaranjem i punom duhovnom nesigurnošću, što se očituje u kaleidoskopu »izama«, došao je ljudima do svijesti upravo tamo, gdje je jučer kriza bila zauzela najšire i najdublje razmjere. Zato u pravilu treba tražiti tlo bitnog filozofijskog zbivanja moderne građanske povijesti upravo u tim zemljama.

Poticaaj k bitnom mišljenju proizlazi u Njemačkoj i opet od starijih, vodećih mislilaca, čije je najnovije mišljenje, priređeno ranijim njihovim naporima, nesumnjivo najodnosnije za idejno kretanje k novome.

Ukazat ćemo na ovom mjestu samo na neke najznačajnije radove.

Poznati njemački mislilac Nicolai Hartmann objavio je poslije rata četvrti dio svoje obimne ontologije, »Filozofiju prirode«. To je nesumnjivo plodonosan, zbilji specijalnih znanosti blizak rad, s ciljem »diferencijalne analize kategorija«, t. j. empirijske deskripcije strukturnih momenata zbilje, uočnih naročito razvojem suvremene fizike. Strogo lučenje spoznajnih i predmetno-ontičkih kategorija, povijesna spoznajna aproksimacija k sadržini kategorija postojećeg, nasuprot svakom kategorijalnom apriorizmu i spekulativ-

nom konstruktivizmu, procesualnost bitka i sa njom u vezi relativnost spoznajnih dostignuća, različnost kategorija prema područjima bitka i zakonitost njihovih uzajamnih odnosa (podređenosti, nadređenosti, uklopljenosti), stalna prisutnost misli o svekolikoj povezanosti realnih zbivanja, izgradnja realnog svijeta kroz uslovljenost viših područja nižim, niz važnih, prvi puta u povijesti filozofije poduzetih analiza prirodnim znanostima posredovanih kategorija (na pr. elementarnost ekstenzije i dimenzije u odnosu prema prostoru i vremenu, realni odnos, stanje, prirodna zakonitost i njena razlika prema linearnom kauzalitetu, odlučna uloga uzajamnog djelovanja u ostvarenju realnih mogućnosti, i t. d., i t. d.). — sve su to, unatoč nedovoljnoj, preuskoj, metodologijskoj osnovi, pažnje vrijedne značajke ovog premsmrtno objavljenog (umro 1950) Hartmannova djela. Ovaj je rad u centru njemačke filozofijske misli, pa je opširno obrađivan i komentiran u člancima, recenzijama i na kongresima. Mnogi novi radovi s područja filozofije prirode nadovezuju se na ovo značajno djelo. S istog su područja radovi Aloisa Wenzela, na pr. njegova mnogo diskutirana knjiga »Filozofija slobode«, koja uz obilje oštroumnih analiza suvremenog fizikalnog i biologijskog materijala ipak pati od preranih uopćavanja, što su naročito konstatirali specijalisti prirodnih znanosti, koji učestvuju u filozofijskom životu Njemačke više nego ikada prije.

Svako, koga interesira odnos uma i bitka, njihova uska povezanost, a pozna često jednostrano osvjetljenje ovog pitanja u smislu apsolutne različitosti ili pak u smislu panlogizma, naći će mnogo poticajnog, ako se uvijek i ne će moći složiti s osnovnom tendencijom autora, u Karl Jaspersovoj knjizi »O istini«, prvom dijelu njegove opsežne, sitematski zasnovane filozofijske logike. Podjednako je njegova knjiga »Porijeklo i cilj povijesti« otvorena zbivanja današnjice i kroz poznati okvir filozofije egzistencije govori o mnogim bitnim momentima postojeće krize.

S velikim se interesom očekuju u Njemačkoj i u svijetu izdanja filozofijske ostavštine Edmunda Husserla, čijim arhivom u Louvainu rukovodi H. L. van Breda. Čini se, doduše, da se centar ortodoksnog fenomenologijskog filozofiranja premjestio u druge zemlje, prije svega u Sjedinjene Države, ali je i u Njemačkoj utjecaj fenomenologa veoma jak, naročito u Freiburgu, gdje djeluje kao profesor dugogodišnji Husserlov asistent Fink.

Na poticaj »Max Scheler Gesellschaft«, osnovanog 1948. U Tübingenu, a u vezi sa sve većim interesom za ovog filozofa, preštampanju se ranije objavljeni Schelerovi radovi i izlaze iz ostavštine novi. Povjesničar umjetnosti u Bonnu Heinrich Lützelar ističe u svom opisu »Filozof Max Scheler« aktuelnost Schelerovu upravo zbog centralnog položaja, što ga u sadašnjem času zauzimaju antropologijski problemi.

Nadalje od značajnih publikacija treba naročito istaći radove freiburškog mislioca Martina Heideggera. Poslije rata izašli kratki spisi »O humanizmu«, »Platonovo učenje o istini«, »Što je metafizika?« (V. izdanje), zatim veliki zbornik »Putevi u šumi« kao i cjelokupne interpretacije posvećene Hölderlinu mijenjaju dosad uobičajenu sliku o Heideggerovu filozofiranju, pa prikazi ovog često vrlo teško pristupačnog filozofa zauzimaju velik dio periodičnih ali i monografskih publikacija. Pritom interpretacije toliko variraju i međusobno protivuriječe, da su napisi vjerni Heideggerovu mišljenju veoma rijetki. Kao dobar prikaz vrijedi spomenuti iz obilja poslijeratnih interpretacija prikaz Alwina Diemera »Osnovi Heideggerova filozofiranja« u 4 svesku V. toma

»Zeitschrift für philosophische Forschung« 1951. Teškoća Heideggerova nije toliko u posebnom njegovu jeziku, kako se to često ističe, nego u nastojanju da prijede preko okvira novovjekog filozofiranja na idejne pozicije dosad još neoprobane. Njegov »egzistencijalizam«, koji on sam posvema odbija, samo je privremen pokušaj približavanja ovoj novoj situaciji filozofije. Nitko od suvremenih filozofa ne prekida tako radikalno sa tradicijom i problemima i njihovih rješavanja, tražeći kao povijesni zadatak samu bit suvremena filozofiranja. U tom je smislu Heidegger svakako najinteresantnija filozofijska ličnost u Njemačkoj. Hoće li mu, međutim, s pozicija, s kojih polazi, uspjeti da prodrē do cilja, do novog, budućnosti otvorenog filozofiranja, što je — kako on misli — presudno za sudbinu suvremenog čovjeka Zapada, ostaje svakako otvoreno pitanje. Heidegger je filozof toliko u razvoju, da svaka nova publikacija može donijeti nešto neočekivano. Na svaki je način zanimljiva njegova kritika metafizike uopće, razlikovanje između bitka i postojećeg, uporno postavljanje pitanja o bitku samom, odbacivanje novovjekog subjektivizma i antropologizma, kritika Descartesova početka i »Wert-filozofijskog« završetka novovjekne filozofije, doumljivanje do osnova suvremene krize kao i izvjesno razumijevanje, koje pokazuje prema Marxovu djelu u posljednjim svojim radovima.

Spomenute publikacije dominiraju njemačkim filozofijskim životom, što je došlo do izražaja i na tri poslijeratna kongresa u Njemačkoj (Garmisch-Partenkirchen 1947, Mainz 1948, Bremenn 1950.) Posljednji prijeratni kongres u Njemačkoj bio je 1934. godine. U međuvremenu umrli su mnogi značajni predstavnici njemačke filozofije, neki od njih u emigraciji, tako: Heinrich Rickert, Jonas Cohn, Bruno Bauch, Ernst Cassirer (neokantijanci), filozof neovitalizmu Hans Driesch, filozof prirodnih nauka i tehnike Bernhard Bawink, neopozitivist Moritz Schlick, poznati zastupnik psihologije mišljenja Richard Honigswald, realist Karl Stumpf, personalist Wilhelm Stern, psiholozi Narziss Ach, E. R. Jaensch, Karl Groos, poznati estetičar Max Dessoir, historičar antičke filozofije Heinrich Gomperz, istraživač Kanta i predivač njegova akademijskog izdanja Erich Adickes, fenomenolozi Edmund Husserl, Moritz Geiger, Aleksander Pfänder, Edith Stein, Theodor Lipps, realistički logičar Martin Honnecker i drugi.

Predsjednik kongresa u Garmisch-Partenkirchenu Paul Menzer odao je počast uspomeni i djelu ovih predstavnika suvremene njemačke filozofije i podsjetio na strahote Hitlerova režima, u kojem se kao žrtve svog uvjerenja stradavali najistaknutiji njemački mislioci. Premda se koncepcije ovih njemačkih mislioca ne mogu ocijeniti uvijek kao napredne, već znače i regres prema najboljim dostignućima njemačke filozofijske misli, ipak su njihova građanska demokratska naziranja došla u sukob sa nacionalsocijalističkom praksom, pa su i neki od njih završili svoj život tragično u logorima smrti.

Osnovne teme poslijeratnih kongresa, koje su se nakon slobodnog izbora pokazale kao najaktuelnije, zadiru u gotovo sva područja filozofiranja, iako je antropologijska problematika pomaknuta u centar.² U teorijskoj filozofiji

² Materijal, koji referiramo, objavljen je uglavnom u brojevima vodećeg njemačkog filozofskog časopisa »Zeitschrift für philosophische Forschung«, u izdanju Georgi Schischkopfa.

pretežu u vezi s razvojem posebnih znanosti pitanja specijalnih i općih kategorija, pitanje nužnosti sistema kategorija, problematika istine, njene logičke i ontologijske lokacije, njenih kriterija, pa najodlučnija metodologijska kontroverza apriorizma i aposteriorizma pri analizi svekolikih problema filozofije, u prvom redu kategorijalnog problema. Zanimljivi su također pokušaji sjedinjenja kategorijalne analize i logistike, kojoj je posvećena gotovo sva suvremena, ne samo njemačka, logička literatura. Ovi su pokušaji međutim, bili odlučno odbijeni prigovorom, da logistika ne može samostalno istraživati nego samo ono, što je već poznato hipotetički konstruirati. Bila je istaknuta suprotnost, koja i danas dominira njemačkom filozofijom, između empirijske orijentacije okrenute mnoštvenosti postojećeg i matematskog stanovišta sistematske jedinstvenosti i neprotivurječnosti. Diskutirano je pitanje o opravdanosti ili neopravdanosti više vrijednih logika s obzirom na pitanje istine, pa je pobijedila teza, da treba odbaciti ili barem ograničiti apsolutizirani pojam istine, koji prijeći polaznje novim putevima spoznavanja. Sporno pitanje odnosa logike i logistike iznijelo je interesantnu tezu, da je logistika po svojoj orijentaciji već davno napustila područje filozofije, da se osamostalila kao posebna znanost. Ovo je pitanje, međutim, ostalo i dalje otvoreno, jer mnogi autori smatraju, da se odnos logike i logistike može ispravno riješiti tek upoznavanjem biti logosa, kojoj se, nažalost, posvećuje u ovim raspravama premalo pažnje. A biti logosa može se pristupiti samo razmatranjem njegova ontologijskog korijena. Sa tog aspekta postavljeni su ovi osnovni odgovori:

1. Logički odnosi moraju se svesti isključivo na duhovnu djelatnost.
2. Logika, logistika i matematika istražuju s obzirom na zbiljski karakter t. zv. idealne predmete, koji su prema realnosti samo u odnosu aproksimativne adekvacije.
3. Matematička struktura je zajednička i logici i zbilji (varijanta panlogizma).
4. Konačno je s realističke pozicije istaknuto, da je ontička zakonitost uvjet predmetne mogućnosti kako logike tako i matematike.

O razlici logičkog i matematskog mišljenja bilo je još navedeno, da ono prvo posreduje nove spoznaje o predmetima, dok ovo drugo istražuje, kao operativno mišljenje, njihove formalne odnose. O nekom identitetu logičkog i matematskog ne može s ovog aspekta biti ni govora. Staro logističko pitanje o subsumpciji logike matematici, i obrnuto, nije više zanimljivo za suvremena logistička istraživanja, jer je vrijednost logistike ograničena na rad oko posebnog područja egzaktno deskripcije formalnih izjava, čiji je predmetni korelat prepusten logici. Oštro su bile istaknute granice primjene logistike u specijalnim znanostima kao i nedovoljnost njena u pogledu formulacije filozofijske problematike. Sa strane realistički orijentiranih filozofa postavljena je bitna zamjerka, po kojoj se problematika logistike, ma da je i u mnogome precizirala formalne logičke odnose, zasniva zapravo na metodologijskom nesporezumu. Simboliziranje i kvantificiranje logičkih odnosa rezultat je traženja biti logosa neadekvatne, s područja matematike posuđene, egzaktnosti. Logistika je posljednja konzekvenca logičkog formalizma, koji ne vodi računa o svestranoj stvaralačkoj prirodi logosa.

Na područjima metodologija posebnih znanosti i filozofije prirode na ovim se kongresima nanovo raspirila stara borba vitalizma i determinizma (mehanicizma). Naročito su specijalisti-prirodnjaci istaknuli, da se iz suvremenog razvoja na pr. mikrofizike ili biologije moraju s punim oprezom izvoditi filozofijski zaključci, jer bi preuranjena ontologijska ili gnoseologij-

ska uopćavanja mogla biti ubrzo demantirana istraživačkim radom u posebnim znanostima. Zbilja žive prirode otima se jednostavnom linearnom kauzalnom determinizmu, ali podjednako ne daje osnova teleologijskom mišljenju. U tom su smislu postavljeni zahtjevi za preciznijom kategorijalnom analizom na području organske prirode. Konzekvencije, koje se iz prirodnih znanosti, a prije svega fizike nadaju teorijskoj obradbi, traže realističku spoznajnu poziciju i takvu metodologiju, koja bi maksimalno bila vjerna procesualnoj strukturi realnosti.

Velika je pažnja posvećena pitanjima porijekla i geneze »ideja«. Metodologijski ovo se pitanje razmatra na graničnim područjima psihologije i sociologije. Interesantno je pritom, da se mnogi pojmovi Marxa, pa i njegova terminologija primjenjuju u obradbi ovih pitanja. Uopće se zapaža, da bez obzira na osnovne stavove filozofa, prevladava mišljenje, kako se više ne može plodno filozofirati o povijesnim fenomenima, mimoilazeći Marxovu historijsku analizu. Štoviše, na prvom je poslijeratnom kongresu pod vodstvom Waltera Wolfa, direktora Instituta za dijalektički materijalizam na Friedrich-Schiller-sveučilištu u Jeni, jedna radna grupa proučavala »dijalektički i historijski materijalizam«. I na drugim kongresima, kao i u periodičkim i monografijskim publikacijama razmatra se, upravo pri odlučnim pitanjima filozofije povijesti, Marxova problematika, makar i u stidljivoj obliku plodne radne hipoteze. Vulgarni prigovori marksizmu gotovo su iščeznuli, ma da je do svestrana razumijevanja još vrlo daleko. Kao rezultat bavljenja Marxovim djelom mnogi filozofi traže interpretaciju povijesti kao »imanentnog realnog sklopa«, kao bitno ljudskog djela, na koje ne utječu transcendentni faktori. Uočeno je, da diskusija o pitanjima filozofije povijesti povlači praktičke konzekvencije: ako su oblikovne sile povijesti dostupne čovjekovu uvidu, onda u sadašnjem času nema za čovjeka važnijeg, presudnijeg znanja.

S povijesnim je pitanjima u vezi problematika filozofijske antropologije, koja se na kongresima opširno tretira. Radovi posvećeni ovoj disciplini, koja je još uvijek metodički u pitanju, ma da predstoji bogatstvo predmetnog materijala, pokazuju tendenciju, da se naturalističke ili idealističke koncepcije o čovjeku napuste; pa ipak o biti čovjeka vladaju još uvijek oprečni nazoni, koji svi pate od metafizičkog hipostaziranja pojedinih slojeva ljudskog postojanja. Upravo na ovom području dolazi najviše do izražaja metodologijska kriza, ukorijenjena u općoj povijesnoj krizi građanskog čovjeka. Rješenje metodologijskih neprilika kušaju poneki filozofi naći u analizi idejnih korijena novovjekih antropologija, prije svega u metodičkom početku Descartesovu. Spoznaja relativnosti, konačnosti, uvjetovanosti i svestrane ovisnosti čovjeka, koja je prethodila Descartesovu zasnivanju sigurno znanja na osnovu metodičke skepse, navodi se kao plodonosni osnov aktualnog filozofiranja. Spoznaja determinacije čovjeka jest ograničeno, u okvirima povijesnih mogućnosti poduzeto oslobađanje čovjeka. Ova misao dobiva sve više na ekstenzitetu u njemačkoj filozofiji, dok se apsolutistička, aprioristička i konstruktivistička određenja čovjeka smatraju nespojivima sa stvarnošću ljudskog povijesnog svijeta.

Pitanje slobode čovjeka, uočeno kao odlučno u sadašnjem času po ljudsku sudbinu nastoji se rješavati s pozicija realističke ontologije, mimo starih, jednostranih shvaćanja indeterminizma i determinizma, pa se kao presudno u tom pitanju traži analiziranje konkretnih odnosa sfera ljudskog postojanja.

Konkretne relacije ovih sfera, osnovane na uvjetovanosti viših nižima, ali i relativna autonomnost viših sfera — to je kod toga osnovna spoznaja.

I na ostalim područjima t. zv. praktičke filozofije (u etici, estetici, filozofiji prava i t. d.) ontologijske analize prevladavaju. Pozicije filozofije vrijednosti, koje su tridesetih godina dominirale praktičkom filozofijom u Njemačkoj, sve se više nadomiještaju, naročito pod utjecajem filozofije egzistencije, analizama konstitutivnih odnosa čovjeka prema bitku, pa se oštre granice, u ranijoj filozofiji postavljene između različitih idejnih sfera, postepeno dovode u vezu sa zajedničkim njihovim egzistentnim korijenom, koji se svestrano ostvaruje u »djelu« (područje umjetnosti), u međusobnim ljudskim odnosima (područje morala i prava), u bitnom mišljenju (područje filozofijskih uviđa).

Sa područja estetike interesantno je zabilježiti pitanje umjetničke istine, koja se mora lišiti sveg formalizma, a stvarnost i istina treba da se ispune u jedinstvu subjekta i objekta, čovjeka i svijeta. Moderni pjesnički jezik nije jezik osjećaja, već jezično savladavanje istine. Umjetnost nije proizvodnja i fantazija nego kontakt, u najobjektivnijem smislu, sa zbiljom, jer pjesnik ne može drugačije izreći ono, što ima kazati, nego na način kako je izrekao. Ako pak jezik filozofije i jezik umjetnosti podjednako tendiraju fiksiranju istine o zbilji, nameće se pitanje da li filozofija i umjetnost susreću iste sadržaje svijeta, koje umjetnost samo drugačije oblikuje, ili obje promatraju zbilju s načelno drugačijih stanovišta. Ovo pitanje, koje već odavna predstavlja nepriliku estetske misli, nije naišlo na kongresima na zadovoljavajući odgovor, nego se najčešće vraćalo na stara jednostrana rješenja u smislu identiteta ili dualizma.

Etička tematika obrađivala se sasvim konkretno u vezi s pitanjima suvremene situacije i odluke o njoj. Kao siguran kriterij etičkog ocjenjivanja mnogi su autori zastupali povijesno imanentna mjerila proizašla iz neodložne nužde, da se prema cjelini mogućnosti nekog povijesnog časa zauzme primjereno stanovište. Upravo kolektivne odluke u povijesnim situacijama afirmirane su na kongresima kao najaktuelnija sadržina problema, jer tek od njih zavisi pravilan izbor povijesnog puta suvremenog čovjeka Zapada. Kao pokušaj rješenja metodičkih osnova etike razmatrano je sa starijeg problematskog nivoa pitanje psihologijskog fundiranja normativne etike. Međutim, osnovnom se orijentacijom poslijeratne etičke problematike može smatrati bivstvena veza etike i antropologije.

Glavno u razmatranju pitanja filozofije prava bilo je fundiranje pravnih normi. Problematika se kretala između teze o apsolutnosti prava zasnovanog u objektivnoj slobodi čovjeka i teze o pravu determiniranom realnim faktorima povijesti. Interesantno je napomenuti, da je na III. filozofijskom kongresu došla do izražaja koncepcija prava kao izraza moći vladajuće klase, koja određuje, što će važiti primjereno njehim potrebama kao pravo (Hans H. Holzova teza). I u pitanju zasnivanja prava došla je u vidu suprotnosti pozitivizma i prirodnog prava na vidjelo bitna metodologijska neprilika apriorizma i aposteriorizma.

U vezi s kritičkom situacijom vremena, možda s premalo potrebnog odstojanja, osobita se pažnja posvećuje filozofijama egzistencije. Glavni autori ovog smjera filozofiranja, nisu bili prisutni na kongresima, pa interpretacije

egzistencijalne tematike nisu uvijek odgovarale pravoj sadržini. Odnos njemačkog i francuskog egzistencijalizma opširno je tretiran ma da nešto odviše jednostrano i površno. Teza da je egzistencijalizam rezultat poslijeratne situacije u Evropi nije povijesno točan. Istaknuto je, da su filozofije egzistencije ukazale na humanističku sadržinu filozofiranja uopće, no pravilnog smještaja egzistencijalizma u povijest novovjeke filozofije nema, ma da pokušaji predstoje.

U ovom sumarnom pregledu ograničili smo se na prikaz filozofijskog života Zapadne Njemačke, s jedne strane zato, što mnogi filozofi sa teritorija Istočne Njemačke objavljuju svoje stvari i sudjeluju u radu u Zapadnoj Njemačkoj, a s druge, što su nam novi, u uvjetima sovjetske okupacije nastali radovi nedovoljno poznati. Ovaj pregled ima svrhu da pruži samo prvu informaciju o filozofskom zbiljanju u Njemačkoj, koje se odvija u znaku opće krize i protivurječnosti građanske povijesti, ali je ujedno bremenito novim idejnim mogućnostima, koje će trebati detaljnije osvijetliti. Ovdje nisu obuhvaćene rasprave u mnogobrojnim časopisima, kao ni rad pojedinih filozofijskih društava, koje ćemo razmotriti drugom prilikom.



Kosta Angeli-Radovani:

Portret pjesnika Dobriše Cesarića

KULTURNI ŽIVOT

Grga Gamulin:

KOSTA ANGELI RADOVANI

Jedan suvremeni historičar umjetnosti (a bio je to G. N. Fasola u predgovoru svoje knjige o Jacopu Pontormu) napisao je: »... da bismo znali voljeti, moramo biti sposobni za preference i za averzije; svijetlo ožvljuje tek sa sjenom, i ona jednoznačna, pomirljiva i euforična širina moderne kritike, koja sve prihvaća, a završava time, što sve stavlja u istu razinu, ne samo što nas ne uvjerava, nego nam se čini i opasnom upravo u tome, što negira svaku orijentaciju.«

Je li uopće potrebno navoditi te riječi kao opravdanje prava, koje mi se čini osnovnim i razumljivim u ljudskim odnosima, pa i u odnosima unutar ovih umjetničkih područja: da neku misao primim ili ne, čak i kad mi se nameće snagom svoje umjetničke realizacije i uvjerljivošću vještine, kojom je ostvarena?

* *

Dogodilo se to već prošlog ljeta na Biennalu, u dvorani Marina Marinija, da mi se učinilo, kao da je cijela prošlost nestala. Kao da u našem kulturnom krugu nije bilo ni katedralskih portala ni Firenze. Mislio sam na to bezbrojno mnoštvo kipova, koji su bili kao molitva, na čistu liriku Ghibertijevih reljefa, na grčevitu napetost Donatellovih proroka, na beznadnu bunu medicejskih grobova — kako su sve te stvari uvijek imale svoju unutrašnju ljepotu i ljudski smisao nekog kretanja prema naprijed, u susret nepoznatoj budućnosti. Kasnije se opet javila tužna ljepota Rodinovih aktova (i »Calaiških građana«, koji idu, onako u grupi, prema nekoj svojoj ljudskoj sudbini), pa Maillolov zahtjev za apsolutnom i zakonitom ljepotom, u kojem kao da su se obnovile neke stare idealne težnje.

Kao da sve to nije raslo prema nečemu i gledalo prema visinama jedva naslućenim. Iz bijede i straha, između upitnika i nepoznanica, često s nekim tamnim šupljinama u svijesti i sa drhtajem užasa u tijelu išlo se od stupnja do stupnja, od vijeka do vijeka, a kipovi su naš u stopu pratili. Zaostali su za nama kao tragovi, koji se ne mogu izbrisati. Sada, kad su crkve nestale iz naše svakidašnjice, ostali smo sami s našim kipovima, koje lijevamo ili klešemo; između nas i njih nema više religije, samo mi i oni, i ogoljena ljudskost u odnosima prema svijetu i životu. I tako sam pred Marinijevom skulpturom, tom idolatrijom ružnih oblika, opet pitao samog sebe: što nose u sebi naši kipovi? Koju istinu?

*

No umjesto da tražim po izložbi Koste Radovanija odgovor na te probleme, što nas progone (radi li se u umjetnosti o pitanju što ili kako?), htio bih najprije pozdraviti kipara i njegove vrijednosti. On se, doduše, pobunio — ne znam u ime kojih hiperborejskih afiniteta? — protiv nekih čvrstih linija, što su pošle iz starog Mediterana sve do Rodina, Bourdella i Maillola. Htio je da pod svaku cijenu izađe

iz našeg kulturnog kruga i ne znam, da li njegove neandertalske figure iz prve vitrine treba shvatiti kao demonstraciju: makar u špilje, ali za izrazom! Porijeklo, naravno, nije nikad moguće zatajiti: nekoliko malih figura u toj istoj vitrini (i još neki momenti) vezani su za mediteransku klasiku. Kad je prije nekoliko decenija u evropskoj umjetnosti, a posebno u skulpturi, došlo do pobune protiv Grčke, bilo je to još iz straha pred latentnom opasnosti neoklasicizma. No je li još uvijek Grčka neprijatelj? I da li njen »ideal ljepote« još pritište na nas i na kipara toliko, da je mogao izazvati negativan revolt? Možda preko Meštrovića ili, čak, Kršinića? Ili je ta pobuna uslijedila protiv akademskog realizma? Ili realizma uopće?

Ako je ovo posljednje, predložio bih, da se u ovim našim razgovorima provede distinkcija dvaju (u svojoj tendenciji) *antitetičnih pojmova*: realizma i naturalizma. Oni imaju između sebe zajedničko jedino to, što se na izvjesnom mjestu dodiruju (na onoj granici imitacije, na kojoj tek počinje put slobodnog izraza); ali se odmah zatim i razilaze: naturalizam ostaje unutar fizičke deskripcije ili ide u nemotiviranu deformaciju; realizam ide za izrazom i podvrgava formu unutrašnjoj napetosti, izvlači je iz doživljaja; a sam doživljaj je akt solidarnosti, saosjećanja. Možda i u formi klasične impasibilnosti, ali uvijek je to sudjelovanje i angažiranje u bilo kojim oblicima postojanja, bilo u sferama društvenih odnosa, bilo u traženju individualne karakterizacije, bilo u relacijama prema prirodi, a to znači u prvom redu prema tijelu čovjeka i žene.

U tom smislu duboko sam uvjeren, da naturalizam ne znači sudjelovanje, jer je ropsko podražavanje postojećeg kopija, koja ne podrazumijeva uključanje stvaralačke ličnosti. Njeno uključanje znači već realizam: konkretnu i aktivnu relaciju jedne duhovne realnosti prema realnosti izvan nje. Ako je ta definicija preširoka, to je samo zato, što sam uvjeren, da je uvijek nanovo konkretizira samo vrijeme. A vrijeme je, zapravo, određen život u određenom prostoru, i uvijek je tako bilo, da je ono formiralo *aktivnost* relacije: izbor, akcentiranje, sintezu, koja dolazi nakon sadržajne i formalne analize, i sve ostalo djelovanje umjetnika, koji se izražava u povodu nekog predmeta, u odnosu na nj. Ali do koje granice ta aktivnost karakteriziranja opravdava pojam realizma? Jer ako aktivna transformacija razgraničava taj pojam prema naturalističkoj deskripciji (dakle prema dolje), do kojih se granica likovne transformacije i »deformiranja« taj pojam realističke umjetnosti proteže?

Realistička umjetnost je umjetnost slobodnog izraza. U sferi oblika i oblikovanja to bi podrazumijevalo (isključujući obje granice) najširi raspon od vjernog opisa predmeta do momenta najveće koncentracije u smjelim sintezama; dakle i mogućnost »ekspresionističke« deformacije, a termin ekspresionizma stavljam u navodne znake zbog toga, što on ima određen historijski (i drugačiji) smisao. Pojam »slobodnog izraza« odredit će, naravno, i opravdati u svakom konkretnom slučaju sama snaga stvaralačke ličnosti, odnosno uvjerljivost rezultata. Taj pojam će, uvjeren sam, isključiti sve isforsirane, neiskrene i na prazan dekorativni ili eksperimentalan efekat sračunate stilizacije, odnosno, one će se same svojim unutrašnjim smislom isključiti iz njega. A vjerujem, da će upravo taj isti unutrašnji smisao (karakter relacije, htijenje umjetnika određeno njegovom psihičkom strukturom) i u svakom drugom slučaju riješiti pitanje: ulazi li djelo u struju realnog i realističkog saznanja ili ne? Jer ono može biti istinito i izvan tog kruga; može se, na primjer, vrijednost jedne skulpture zasnivati samo na vještini modelacije, na uvjerljivoj egzistenciji nekog tijela u prostoru; na sugestivnom prijelazu materije u formu; na dekorativnom djelovanju likovnih elemenata. Čitave teorije i mnoštvo

kiparskih opusa sagrađeni su u prošlosti i u sadašnjosti na jednostranoj afirmaciji pojedinih od tih kvaliteta. Što je to značilo, ako ne proširivanje i prenošenje pojma *preduslova* likovne egzistencije *na smisao* umjetničkog stvaranja?

Umjetnost skulpture je, naravno, i sve to: i modelacija, i kompozicija masa, i igra linija u prostoru, ali ona je i stvar duha, i to u prvom redu: duhovna relacija prema vani, koja je povod ekspresije. Ta je relacija aktivna, kroz nju se izabire, misli, osjeća, jer čovjek se uvijek odnosi svojom cjelinom. I tu se negdje određuje unutrašnji smisao pojedinog djela, čitavog opusa, nekog stila uopće: u tom pomicanju od duhovnog prema izvanjskom, od umjetnosti prema umijeću, od središta prema periferiji, prema »likovnim preduslovima«, kako smo ih (možda nespretno) nazvali; u koncentraciji interesa: *kakva nas pitanja progone, kakve nas životne potencije opsjedaju?* I bez obzira na tematsku stranu problema (i na »teološke kanone dobra i zla«) nikad se tu ne će moći izbjeći spoznaja, koju nam cijela povijest umjetnosti neodoljivo nameće: ne radi se u umjetnosti samo o pitanju »kako«, nego i o »što«, o istinama, koje su ostvarene u tim oblikovanim relacijama, o težnjama, koje su očitovane. Znači li to ograničavanje »slobode imaginalne«? Kao da na pitanje »što« život ne odgovara beskonačnim brojem odgovora! Kao da umjetnik nije sam sebi (pa i drugima) odgovoran za svoje vlastito ograničavanje u tom neiscrpivom bogatstvu života!

U svim distinkcijama i analizama historije umjetnosti, u svim kulturno-historijskim i estetskim ocjenama, i u našim suvremenim razgovorima, provlači se ili se na dnu naslućuje kao otvoreno pitanje (koje život svaki dan rješava) taj posljednji i neizbježivi »što«. *Što stoji iza oblika, koja osjećanja i koje misli? Što pokreće umjetnika na ovo aktivno djelovanje, i u čemu je njegovo sudjelovanje?* Sa kojim vrijednostima života on saosjeća i izvlači ih iz općenitosti, iz nepostojanja, pretvara ih tom istom aktivnošću u »kako«, oblikuje ih u konkretno postojanje estetske realnosti? *Tim pitanjem rješava se i pitanje realizma bez obzira na formalna ograničenja.* Sama realnost doživljava morat će u svakom posebnom slučaju opravdati stupanj likovnog transformiranja i gornju granicu udaljavanja od prirodne realnosti. Ako je djelo nošeno stvarnim nadahnućem i ostvareno likovno kao vizuelni izraz tog nadahnuća, ništa ne će moći skućiti slobodu analize i sinteze, i sve one promjene, koje će stvaralačka mašta potražiti u cilju izraza.

*

Znam, da je time rečeno samo ono najosnovnije i najmanje što se o tim pitanjima može reći. I samo zbog nekih ostentativnih tvrdnja o samodovoljnosti forme (kiparske i slikarske), o opravdanju čiste egzistencije tijela u prostoru, činilo mi se, da je i ovom prilikom bilo potrebno naglasiti tu duhovnu stranu stvari. Jer izložba Koste Angeli Radovanija pokrenula je ponovno sva ta pitanja, zadržala do njihova korijena.

Ona je to učinila upravo zbog uvjerljivosti umjetničkog izraza, koja se na njoj (u svakom pojedinom komadu) očitovala. I tu bi sada trebalo govoriti o vrijednostima skulpture Koste Angeli Radovanija. Mislio sam, da treba te vrijednosti pozdraviti upravo zbog dosljednosti, kojom se one javljaju; zbog inteligencije, koja se iz njih osjeća, koja ih kontrolira iskustvom i znanjem i pokreće u određenom cilju. Bez obzira na pobunu, o kojoj sam govorio. Njegova će skulptura, naravno, uvjetovati našu reakciju, izazvat će duhovna kretanja i tok misli, koje će, možda, i nas dovesti do revolta protiv nje same. Ali da bi to mogla učiniti, Radovanijeva izložba morala je, naravno, imati onu uvjerljivost djelovanja, koje ne će dati da

se odvrti pogled. Vezala je zaista naš pogled živom modelacijom tijela; kretanjama, koje počinju negdje u nutrini i rastu u prostoru; izrazom, koji je uvijek prisutan u svojoj osobitosti, naglašen ponekad do paroksizma.

Nisam mogao a da ne tražim i na ovim skulpturama ono, što je ljudsko i lijepo; ne u smislu »objektivno lijepog u prirodi«, nego u smislu lijepog odnosa, sudjelovanja u radosti ili tuzi, solidarnosti s objektivnim vrijednostima, bila to gracija, snaga, ljepota, pobuna ili patnja. Je li potrebno to traženje ljudskih vrijednosti nazivati »romantizmom«?



Portret djevojke



Portret djevojčice

U tom slučaju romantizam je ono najbolje, što je dao Radovani. U nedavnoj prošlosti sa »Nadom Dimić«, onom klasično zatvorenom snagom, koja je zbita u volumenu, sa »Lolom Ribarom«, na čijem licu snaga ličnosti pršti otvorena i jasna. I kad je izmodelirao prvu varijantu »Drežničanina«, bila je to opet romantika sa sjekirovom u ruci: pobunjen i mračan seljak, koji čeka iza stabla. Ta varijanta bila je neposrednija, kao da je više odgovarala nekom unutrašnjem toku kiparevih misli, ali nije mogla postati spomenikom. Ja još ne znam, da li je to postala druga varijanta, ali mirna statika i unutrašnja, implicirana dinamika ove statue bila je dosad najpozitivniji pokušaj da se postavi antiteza retorici i teatralnom patosuolikih, dosadašnjih spomenika.

Ali ne samo to, nego, ako solidariziranje sa vrijednostima života znači romantiku, onda su romantični (a ja zapravo mislim, da to nisu) i najbolji momenti na izložbi. Ima tako u gornjoj vitrini jedna mala terakota: somatični akt trudne žene s rukama skupljenim na grudima. Oko nje je kipar ovio toliko tuge i saosjećanja, da sam je po tom unutrašnjem značenju osjetio u proturječju s nekim drugim

Grga Gamulin

momentima izložbe, a uz najbolju volju nisam se mogao uvjeriti, da se ne radi o proturječijima, nego o zaokruženju. Pa ipak ta mala skulptura nije osamljena: u istoj je vitrini još jedna terakota djevojke, što sjedi na zemlji, a u bespomoćnoj je i naivnoj gesti skupila koljena; i još nekoliko figurica sa prkosno naglašenom ženskošću. To je, naime, jedna od lijepih osebina Radovanijeve nadarenosti: u malim volumenima realizirati uvjerljivo život tijela i smisao kretnje. One žene u donjoj vitrini upravo su nabrekle od života; iz koje ih god situacije promatrali, logika tih tijela djeluje upravo drastično svojom animalnom snagom. Kipar im je dao i prethistorijske atribute: toljage, neandertalska lica; njihova modelacija nije ipak prethistorijska, ali ni klasična, makar se klasika nalazi negdje u podlozi. Neka težnja k animalnim, biološkim stanjima prošla je u tom razdoblju (od 1939—42) kroz kiparevu svijest i od tada je trajala, potisnuta i sakrivena, do danas. Izbila je sada u aktovima izrazito ružnih tijela, modeliranih isto tako vješto i sugestivno. I upravo zbog te sugestivnosti odbojnost, što je prema njima osjećamo, još je veća.

Ponovno ćemo sresti taj isti problem kod nekih ženskih portreta Koste Angeli Radovanija. A što taj problem pogađa s pitanjima, koje implicira? Ne vještinu kiparevu ni njegovu sposobnost ekspresije; one su izvan svake sumnje, nego neke komplekse, koje on nosi u sebi (a sa njim, bez sumnje, i naše doba) i koje hoće da izrazi. O tim kompleksima i o tom htijenju umjetnikovu može se govoriti; o problemu regresije u primitivnost i u prethistoriju; o poeziji (ili, točnije, o »poeziji«) ružnog — i o tome, što ona znači u našem vremenu. Individualnu fiziološku opsesiju? Modernističku pozu? Liniju manjeg otpora?

Ne znam, što bih odgovorio na ta pitanja, ali ona mogu imati neko značenje samo za ovo posljednje umjetnikovo razdoblje. U izvjesnim momentima svoga razvoja čovjek se često nostalgично osvrtao prema nekim minulim situacijama svoje historije. Te su nostalgije uvijek imale svoje određeno kulturno-historijsko i psihološko značenje, jer ništa, što nastaje na platnu ili pod prstima kipara, nije slučaj ni proizvoljna igra. Tako je i ovu svoju neandertalsku nostalgiju Radovani svojedobno, u predratnim i prvim ratnim godinama, bio fiksirao uvjerljivo i, možda, sa simbolikom nekog nejasnog revolta. Klasični supstrat njegove modelacije ublažio je dojam, premda je naglašavanjem fizičkog umjetnik stalno tendirao k bestijalnom. Stvorio je u tom nastojanju neke situacije udova i mesa, koje nas frapiraju svojom lapidarnom anatomijom i zbitom, latentnom dinamikom, što se skriva u njima (dovoljno je promotriti sa stražnje strane položeni akt u donjoj vitrini — u stvari ženu sa »Treće otmice«). A kad je izlazio iz te paleolitske atmosfere, kao u maloj figuri »Šakača«, znao je isto tako koncentrirati snagu u suzdržanoj gesti, ali demonstrirati na nov i duhovit način plemenitost muškog tijela. Kasnije će se približiti i naturalizmu. Ne znam, naime, koja bi druga oznaka bolje odgovarala »Ribarici«, ma koliko je njeno sabito tijelo nametalo čvrstinom i sigurnošću obrade?

U drugoj temi izložbe, t. j. u temi portreta, krivulja problema raste u istom smislu. Počinje od pozicije, na kojoj bih je, kad bi to bilo u mojoj moći, rado zadržao: od »Portreta dječaka« (sa dječastvom tako lijepo izraženim u konveksnim površinama) i »Portreta Smiljke Malinar«, zapravo djevojčice. Ne znam, da li je ljepotom ove djetinje duševnosti kipar otkupio neke druge svoje težnje prema ružnom, što tako drastično i često izbijaju u njegovim portretima, ali odavno nisam osjetio ovako lijepo izraženu naivnost i radost djetinjstva, koje bi čovjek rado rukom pomilovao. Može se, dakle, i ljupkost i ljepota skulptorski karakterizirati originalno i smjelo, a da se ne siđe »ispod granica skulpture« i modernog izraza!

Problem moderne karakterizacije eksplicirao je Radovani na »Portretu Dobriše Cesarića«. To je velika riječ kipareve i uopće naše portretne umjetnosti. Te Radovanijeve sposobnosti za smjele konveksne sinteze, koje opisuju volumen logikom jedne zaokružene i jedinstvene cjeline, sjećam se još od »Portreta Z. Vojnovića« iz god. 1940. Kao da je neka koncentrična sila i u Cesarićevu portretu zaoblila sve plohe i sve pojedinosti u kompaktnu okruglu masu, a da, začudo, nije narušila upravo frapantnu sličnost s modelom. Međutim, da li je narušila sličnost s njegovom duševnosti, to je drugo pitanje, i to je uopće pitanje Radovanijeve portretistike. Sjetimo se samo ličnosti poznatog pjesnika i njegove tihe lirike! Iz Radovanijeva portreta, međutim, izbija nešto demonsko, a u nekim dijelovima (obline čela, partija oko usta) ulazi čak u bestijalnost, koja nas privlači svojom iznenađujućom bizarnošću. Je li zaista kipar svojim neposrednim zrenjem preko fizičkog otkrio neke više ili manje sakrite kvalitete pjesnika?

Radi osobitosti logike i cjelovitosti kiparske zamisli zanemariti, pa možda i iskriviti unutrašnji sadržaj modela — pitanje je, u koliko se takav postupak može opravdati. Već je netko u povodu »Portreta Nevenke Đorđević« dodirnuo taj problem, a time je možda pokrenuto ono osnovno i bitno, što nas na ovoj izložbi i privlači i odbija. Radi li se o isticanju jedne od nekoliko karakteristika ličnosti? A koje karakteristike u tom slučaju? Jer nitko ne može sumnjati u to, da je Radovani dobar opservator, ali postavlja se nakon toga problem izbora zapaženih kvaliteta. Zašto on, na primjer, u čitavom nizu ženskih portreta zapaža i potencira upravo ružne crte svojih modela?

Radi bizarnosti skulptorske forme, koja treba da nas iznenadi novošću, kao (osobito) u portretu V. M.? Radi oštrijeg karakteriziranja, kao (osobito) u portretima br. 15. i 16.? Ali, u prvom slučaju, ne znači li to onda žrtvovanje nekih drugih, bitnijih ljudskih vrijednosti samog modela, za volju skulptorske egzistencije volumena u prostoru? A u drugom slučaju, ako se radi o oštroj i snažnoj karakterizaciji, opet se sve okreće oko osnovnog pitanja: što se karakterizira i sa kojim smislom? Jer nisam uvjeren, da ovakav izbor znači izlaz iz one »tjeskobe savremene relativizacije svega«, koju je nedavno spominjao sam kipar. Postoje u objektivnom svijetu (u realnosti modela) crte lijepe i ružne, kao što i u duševnosti postoje crte dobre i zle. Te crte same po sebi još nisu estetski kvalitet. One to »postaju«, kad posluže umjetničkoj ekspresiji kao njen inspiracioni momenat i sastavni dio, i u tom smislu umjetnost zaista ne podleže »kanonima dobra i zla«, niti se kriterij lijepog i ružnog u prirodi može mehanički prenijeti na područje umjetničkog stvaranja. Kako bi se inače mogla objasniti veličina najvećih, recimo, Goye i Rembrandta, ili ona poznata demonstracija »ružnog« u modernom ekspresionizmu? Pa ipak, upravo ti primjeri (i cijela povijest umjetnosti) mogu nam pokazati, kako izvjesna, i to vrlo duboka korelacija između spomenutih antitetičnih parova (lijepog i ružnog, dobra i zla) i te kako postoji; kako »objektivno ružno« (ružno u prirodi) postaje umjetnički lijepo ne zbog umjetničke obrade, nego zbog lijepe misli, koja mu je pripisana, zbog ljudskog osjećanja, koje ga prožima i koje demonstrira njime i kroza nj neki viši smisao. A s druge strane, kakva bi morala biti umjetnička sredstva, kojima bi se nešto, što je zlo u svom objektivnom postojanju, moglo učiniti umjetnički lijepim? Postoje, dakle, izvjesne relacije između estetskih i etičkih vrijednosti, no i bez teoretske razrade tog problema kako nas dodir s izvjesnim momentima savremene umjetnosti neposredno i uvijek nanovo sili na razmišljanje: što nedostaje formama našeg današnjeg likovnog izraza, kakve su to životne vrijednosti ostale nezapažene, a zašto su opet druge akumulirane

s nesrazmjernim kvantitetama? Je li moguće sebi (i drugima) ne postaviti takva pitanja, koja sigurno nisu beznačajna u kulturno-historijskom i uopće kulturno-antropološkom smislu? Pitanje umjetnikova »izbora« je pitanje njegova saosjećanja s izvjesnim vrijednostima modela, i nije moguće vjerovati, da se s novim, logičnim i »dobrim« skulptorskim formama može izaći iz »savremene relativizacije svega«, čak kad bi ova i postojala. Sjećam se ponovno teškog, depresivnog dojma, koji sam osjetio u dvorani Marinija na Biennalu (sa kojim naš kipar nema likovne veze, osim možda dodir u nekim općim pitanjima i zadacima, koje ponekad rješava.) Zašto sam tada pomislio na katedralske portale — to mi u tom času još nije bilo jasno. Ali sada mi je sasvim jasno, kako je duboko netočna tvrdnja, da »umjetnost počinje ondje, gdje svršava ljupko«. *Umjetnost počinje ondje, gdje počinje umjetnička ekspresija*, bilo da se radi o ekspresiji ljupkog ili surovog, lijepog ili ružnog, slabog ili jakog, ako su samo te kvalitete jednim individualnim subjektivnim htijenjem uzdignute do singularne, neponovljive forme, u kojoj se (da označimo stvar možda nepreciznim određenjem) očituje vrijednost života; očituje se na ovaj ili onaj način, afirmacijom ili negacijom, smijehom ili plačem, radošću ili stravom. No ako se već radi o tome, na koji su način oblikovane te kvalitete i okarakterizirane situacije, možda nije nepotrebno spomenuti, da karakterizacija »objektivno lijepog« nije nimalo lakša, nego naprotiv teža od karakterizacije naglašavanjem ružnih crta; ako se o tim pitanjima može uopće govoriti u komparacijama.

Iz takvih sam perspektiva posmatrao i skulpturu Koste Angeli Radovanija: njegov napor da ono, što mu se učinilo vrijednim u životu, oblikuje novom i smjelom karakterizacijom. Lijepe su stvari izašle iz njegova ateliera, i to upravo one najteže: dao je spomenik u Drežnici sa toliko unutrašnje snage i vjere, ali bez retoričke kretnje; portrete heroja, kao simbole dana, što su prošli; sada na izložbi pokazao nam je, kako »ljupkost« (u portretu Djevojčice) može biti i osnovni sadržaj djela, a da ne bude banalno opisana; i otvoreno je iznio napore da i ono, što je ružno, učini predmetom svoje skulpture, da ga logičnom zatvorenom formom učini dostojnim pažnje i poštovanja. Citirao sam na početku ovog osvrtu jednu misao, koja mi — učinilo mi se tako — potvrđuje pravo da rezultate primim ili ne. Ima zaista u tim Radovanijevim naporima (u portretu i u aktu) mnogo momenata, u kojima svaki moj interes prestaje, a u meni počinje rasti neka neobjašnjiva tuga: to su upravo ona područja, koja graniče s nemotiviranom kari-katurom. Negdje osjećam, kako je kipar uhvatio unutrašnju ljepotu, a negdje, kako ju je hotimično mimoišao; i kako se igra na granici groteske, ne znam s kojom svrhom. Neki ga bizarni oblici privlače. Kad prijeđe na drugu stranu, preko granice groteske i karikature, uzalud tražim izgubljeni smisao.

A Kosta Angeli Radovani voli upravo da se kreće po toj graničnoj crti; po njoj on traži vratolomne situacije. Bez velikog impetusa, kao da je staložen nekim drugim premeditacijama, on u te situacije ulazi smišljeno, sa sigurnošću čovjeka, koji pri punoj svijesti istražuje mogućnosti svoje nadarenosti. I mogućnosti novih putova, kojima bi se u ovom našem razvojnom momentu moglo poći. Ja lično ne mogu vjerovati, da su posljednja njegova rješenja u generalnoj svojoj postavci pravilna i nužna korektura tolikih retoričkih improvizacija, kojima je kod nas skulptura (posljednjih godina osobito) rješavala bitne životne odnose. Ali to je osnovno pravo onih, koji istražuju, da se po tim svojim graničnim crtama kreću na svoj riziko i svojom vlastitom smjelošću.

NAUČNA KRONIKA

Jura Medarić:

KOMPATIBILITET I INKOMPATIBILITET

(Razmišljanja o nekim našim suvremenim pitanjima, a povodom spora prof. Bićanić — asist. Novak)

I.

Pred Okružnim sudom u Zagrebu završen je 13. prosinca o. g. raspravni postupak povodom tužbe, koju je protiv asist. M. Novaka s Ekonomskog fakulteta u Zagrebu podigao prof. R. Bićanić s Pravnog fakulteta u Zagrebu, smatrajući, da je kritički osvrt M. Novaka (štampan u Ekonomskom pregledu, Zagreb, br. 1 i 2, 1952.) na dva poglavlja njegove knjige »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji«, izašle u Zagrebu 1951., sadržavao izraze (falsificiranje, falsificirani dokumenti i materijali) koji se moraju okvalificirati kao djelo klevete. Presudom od 18. prosinca o. g. okrivljeni je oslobođen optužbe.

Samo proučavanje manufakturnog doba u Hrvatskoj i Slavoniji trebalo je biti analiza društveno ekonomskog i klasnog uređenja Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1750.—1860., osnovano na proučavanju gospodarskog razvitka i kritičke ocjene statističkih podataka. Zamisljeno je u četiri knjige, od kojih je izašla prva. Već dosad pojavili su se prigovori kako osnovnoj koncepciji autora o postojanju manufakturnog doba u Hrvatskoj i Slavoniji uopće, tako i koncepciji o industrijskoj revoluciji, čiji početak i prvu fazu autor u svojoj periodizaciji smještava potkraj svoga manufakturnog doba, t. j. u četrdesete godine 19. stoljeća. Proučavanje prelazi značaj odvojenog ekonomsko-historijskog istraživanja zbog toga, što autor misli, da su upravo u to vrijeme u Hrvatskoj i Slavoniji položeni temelji ne samo kapitalističkom načinu proizvodnje, već i njegovoj ideološkoj i kulturnoj nadgradnji, hrvatskom građanskom društvu i hrvatskom nacionalizmu. S obzirom na značaj ekonomske podloge za pravilnu ocjenu nadgradnje, razumljiv je interes širega kruga naučnih radnika upravo za pravilno tumačenje ekonomske podloge, odnosno karaktera gospodarske evolucije hrvatskog društva u tom vremenskom razdoblju (opća historija, sociologija, proučavanje razvitka društvene misli, periodizacija historije uopće).

Za ocjenu naučne vrijednosti spomenute knjige osobito je značajna činjenica, da je dobar dio kritike upućen na naslov stanovitih nepravilnosti u načnom radu, nepravilnog shvaćanja i tumačenja osnova Marxova učenja, kako u oblasti teoretske ekonomije, tako i u oblasti analize historijskog razvitka pojedinih gospodarskih oblika, konkretno manufakture kao karakterističnog oblika kapitalističke proizvodnje. Ukratko, prigovor se odnosi na samu tehniku i metodologiju naučnog rada. Važnost ovakvih prigovora sastoji se u tome, što bude nepovjerenje i u same naučne zaključke, s obzirom na pravilno gledište o izvanrednoj važnosti metode u naučnom radu.

Jedan od prigovora, koji je iznio asist. Novak, dotaknuo je i središnje pitanje osnovnog sadržaja knjige. Postojanje manufakturnog perioda uvjetovano je utvrđivanjem manufakturnog načina proizvodnje kao vladajućeg oblika kapitalističke proizvodnje, utvrđivanjem manufakture u raznim rodovima društvene proizvodnje, prema tome proučavanjem prijelaza iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje. Najveći dio članka posvećen je upravo analizi prigovorenog mjesta, koje dotiče to pitanje prijelaza i načina, na koji se on vrši. Razlog za ovakav izbor uvjetovan je događajem, koji se zbio u toku samog raspravnog postupka, a koji je, kao društvena pojava, morao biti registriran na bilo koji način. No bez obzira na ovako slučajno odabrano mjesto iz skupnosti kritičnog osvrtu asist. Novaka, na-

damo se, da će i njegova analiza baciti jasnije svjetlo i na skupnost prigovora upućenih autoru knjige: pojedinačno je i ovdje općenito. Glavni pak cilj sastoji se u tome da se istaknu neke pojave društvenog života, naročito u oblasti naučnog rada.

II.

U toku procesa, 11. prosinca o. g., izjavio je zastupnik tužitelja g. Kalodera, da je jedno od Marxovih svačanja — čiju je pravilnost analize i interpretacije osporio u svom članku asist. Novak — prof. Bičanić savršeno interpretirao, te ako prof. Bičanić na tom mjestu u svojoj knjizi interpretirajući to Marxovo svačanje piše besmislice, kako to tvrdi asist. Novak, onda da besmislice piše — i Marx! Pitanje umjesnosti ovakve tvrdnje usko je vezano s osvjetljavanjem sporne interpretacije. Ali i prije toga, a da i ne ulazimo u bilo kakvu analizu, može se dokazati sva nepravilnost tvrdnje g. Kalodere.

Sporno mjesto je Marxova teorija o dvostrukom prijelazu iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje, te tri načina toga dvostrukog prijelaza, kojima Marx ilustrira ovu teoriju. Taj dvostruki prijelaz svodi prof. Bičanić na tri načina prijelaza trgovačkog na industrijski kapital. Prigovor asist. Novaka odnosio se na ocjenu prof. Bičanića tog trećeg načina prijelaza. Tom prilikom Novak je istovremeno dao, po našem mišljenju, i jedino pravilnu interpretaciju tog načina prijelaza i dokazao, da prof. Bičanić stvarno nije pravilno tumačio dotično mjesto. Prema tome asist. Novak osporio je tek vrijednost tumačenja određene Marxove koncepcije, koju prof. Bičanić nije ni osporavao. Razumljivo je prema tome, da se u ovom slučaju, kad je riječ o Marxovom pisanju i pisanju prof. Bičanića, radi o dvije kvalitativno različite stvari, koje se po samom Marxovu načinu izražavanja ne mogu međusobno upoređivati i mjeriti: one su — inkomenzurabilne.

Osporeno mjesto, t. j. tri načina prijelaza, samo su primjeri, kojima Marx ilustrira dvostruki prijelaz iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje, i prema tome je bit teorije i osnova interpretacije prof. Bičanića upravo u shvaćanju tog dvostrukog prijelaza. Dopustivo je pretpostaviti, da g. Kalodera još i danas misli, da prof. Bičanić u spornom pitanju doista interpretira Marxa. Činjenice su, međutim, nešto drugačije. Prof. Bičanić u tom spornom pitanju ne interpretira uopće Marxa, nego — prof. Bičanića! On naime navodi u svojoj knjizi dotično mjesto pozivajući se na »Kapital« III. str. 294, ali njegov navod tog mjesta iz »Kapitala« nije istovjetan s navodom tog mjesta u »Kapitalu«, na koje se on poziva, i to kako u njegovu tekstu, tako i u njegovu smislu, zahvaljujući tome, što se više ne radi o prijevodu, koji su obavili M. Pijade i R. Čolaković. Da bismo to dokazali, navodimo uporedo oba mjesta, a pri dnu teksta donosimo isto mjesto iz njemačkog originala:

Prijevod M. Pijade i R. Čolakovića:

Prijelaz iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvostrukom: Proizvađač postaje trgovac i kapitalist, u suprotnosti prema poljoprivrednoj prirodnoj privredi i prema cehovski vezanom zanatstvu srednjovjekovne gradske industrije. Ovo je put koji stvarno revolucionira. Ili pak trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u historijskom pogledu djeluje kao prijelaz... ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje, koji on naprotiv konzervira i zadržava kao svoju pretpostavku...»¹

Prijevod prof. Bičanića:

Prijelaz iz feudalnog načina proizvodnje vrši se u dvostrukom smislu. Proizvađač postaje trgovac i kapitalist u suprotnosti prema agrarnom prirodnom gospodarstvu i prema obrtu vezanom cehovima u srednjovjekovne gradske industrije (!). To je doista revolucionaran put. Ili opet trgovac neposredno uzima u svoje ruke proizvodnju. Ma koliko taj put djelovao u povijesti kao prelazan... ipak on sam po sebi malo (!) pridonosi prevratu starog načina proizvodnje koji on naprotiv konzervira i zadržava kao preduvjet za sebe... (Marks, Kapital III. str. 294)»²

¹ Marks, Kapital III. Zagreb, 1948, Str. 294.

² Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951, Str. 250.

Originalno mjesto glasi ovako: »Der Uebergang aus der feudalen Produktionsweise macht sich doppelt. Der Produzent wird Kaufmann und Kapitalist, im Gegensatz zur agrarischen Naturalwirtschaft und zum zünftig gebundenen Handwerk der mittelalterlichen städtischen Industrie. Dies ist der wirklich revolutionierende Weg. Oder aber, der Kaufmann bemächtigt sich der Produktion unmittelbar. So sehr der letztere Weg historisch als Uebergang wirkt... so wenig bringt er es an und für sich zur Umwälzung der alten Produktionsweise, die er vielmehr konserviert (aufrechterhält) und als seine Voraussetzung beibehält« K. Marx, Das Kapital, B. III, 1. Teil, S. 286. Berlin 1929.

Razumljivo je prema tome, da je ovakav i sadržajno i jezično neuspjeh pokušaj poboljšanja postojećeg prijevoda »Kapitala«, uz »dotjerivanje« Marxove misli, doveo do toga, da pisac nema pravo da se poziva na dotično mjesto iz »Kapitala«, jer se radi o posve novom prijevodu. Prof. Bičanić postupio bi u ovom slučaju pravilno jedino tako, da se je sâm potpisao pod svoj prijevod kao prevodilac i da se je pozvao na ono mjesto iz njemačkog originala, koje je preveo. Nije li, prema tome, jasno, da ovakav način rada, koji nije u skladu sa pravilnom tehnikom naučnog rada, ako se zadržimo jedino na tehničkoj strani stvari mora kod svakog čitaoca, koji savjesno prilazi studiju, pobuditi određeno nepovjerenje u naučni rad i savjesnost pisca uopće?

Iako bi nam i ovo, što smo iznijeli, bilo dovoljno za tvrdnju, da g. Kalodera nije bio u pravu kad je vrijednost Marxova pisanja, činio ovisnim o interpretaciji bilo koga, kao i o interpretaciji prof. Bičanića — samog prof. Bičanića, prisiljeni smo sada, puštajući po strani valjanost jezičnog prijevoda, braniti prijevod M. Pijade i R. Čolakovića na osnovu njegove unutrašnje sadržine i smisla. Pravilnom shvaćanju toga mjesta pridajemo, naime, velik metodološki značaj upravo u odnosu na faktično proučavanje manufakturnog problema. Što se nas tiče, to mjesto, ako se ne varamo, treba shvatiti u vezi sa slijedećim Marxovim mislima: trgovački (i lihvarski) kapital uvijek historijski prethodi stvaranju industrijskoga kapitala i pojmovno se javlja kao neophodni uvjet njegova nastajanja, ali sam po sebi ni trgovački (ni lihvarski) kapital nije još dovoljan uvjet za nastajanje industrijskog kapitala, t. j. kapitalističke proizvodnje; bez obzira bio taj trgovački (i lihvarski) kapital više ili manje razvijen, on ne rastvara uvijek stari način proizvodnje i ne stavlja na njegovo mjesto kapitalistički način proizvodnje; stvaranje ovog posljednjeg potpuno zavisi od historijskog stupnja razvitka i od datih okolnosti. Kako se daleko vrši to rastvaranje starog načina proizvodnje, t. j. feudalnog načina proizvodnje posredstvom trgovine i trgovačkog kapitala, to zavisi u prvom redu od njegove čvrstoće i njegova unutrašnjeg uređenja. Do čega će, međutim, dovesti taj proces raspadanja, t. j. kakav način proizvodnje dolazi na mjesto staroga, to ne zavisi od trgovine, već od karaktera samog starog načina proizvodnje. Samostalni razvitak trgovačkog kapitala stoji u obrnutom odnosu spram stupnja razvitka kapitalističke proizvodnje; što je jače razvijen trgovački (i lihvarski) kapital, to je slabije razvijen industrijski kapital (= kapitalistička proizvodnja), i obrnuto.

Ovdje, dakle, nije naglasak na tome, da li kod ovog drugog puta prijelaza iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje, on sam po sebi ista pridonosi prevratu starog načina proizvodnje, nego je težište spoznaje na tome, da on sam po sebi uopće još ne dovodi do tog prevrata s obzirom na pomanjkanje uvjeta, koji se traže, a da bi se došlo do stvaranja industrijskog kapitala. Da su pak trgovački kapital, zahvatanje proizvodnje neposredno od strane trgovca, neophodni opći uvjeti za ovaj drugi način prijelaza, bez kojih se inače on u logičnom i historijskom razmatranju postanka kapitalističke proizvodnje ne bi mogao obaviti, to je razumljivo samo po sebi.

Ako se ovako gleda, moglo bi se pretpostaviti, da se u varijanti prijevoda prof. Bičanića radi o pukoj, nepotrebnoj tautologiji, iako bi pitanje same namjere prijevoda ostalo još uvijek neriješeno. Međutim, metodološki značaj upravo ovakvog tumačenja tog mjesta iz »Kapitala« leži u tome, što ono ističe i zadatke, koje treba da riješi onaj, tko se prihvatio posla da proučava prijelaz iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje. Prema tome, u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju težište proučavanja ležalo je na proučavanju pitanja: gdje se, kako i u kojoj mjeri povezuje u Hrvatskoj i Slavoniji trgovački (i lihvarski) kapital s industrijskim kapitalom; kakav je karakter starog načina proizvodnje; da li trgovina (i lihva), kada djeluje više ili manje rastvorno na zatečene organizacione oblike starog načina proizvodnje, vodi do njihove zamjene novim proizvodnim oblicima kapitalističke proizvodnje ili kakve druge. To su bila činjenična pitanja, koja je trebalo riješiti u odnosu na sve strane hrvatsko-slavonskog narodnog gospodarstva toga vremena.

Budući da su u proučavanju prijelaza i manufakturnih oblika proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji bila ignorirana neka od spomenutih pitanja, izvodimo zaključak, da je i nepravilan prijevod, čija je osnova, pretpostavljamo — nepravilno shvaćanje Marxa, djelomično doveo do toga. Nesumnjivo je, da postoji veza između shvaćanja ovog dvostrukog prijelaza i konkretnog prigovora, koji je asist. Novak:

uputio piscu u vezi s nepravilnom interpretacijom jednog od tri načina, na koji se vrši dvostruki prijelaz iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje, a na koji ćemo se sada posebno osvrnuti.

III.

Već smo se u uvodu bili izjasnili za pravilnost prigovora, koji je asist. Novak uputio prof. Bićaniću u vezi s njegovom interpretacijom jednog od načina prijelaza. Kako asist. Novak, tako je i pisac ovih redaka nezavisno od Novaka u neobjavljenoj raspravi uočio istu pogrešku, i sigurno nije slučajno, da dva čitaoca stave isti prigovor istom autoru na isto mjesto.¹ Prof. Bićanić jednostavno je identificirao dvostruki prijelaz iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje sa tri načina, na koja se ovaj prijelaz vrši, nazvavši sva ta tri načina prijelazom iz *trgovačkog u industrijski kapital*. Na raspravi se, dapače, tvrdilo, da se dotično mjesto iz Marxa, iznosi doduše, u obliku parafraze, t. j. prepričavanja Marxa, ali da se zapravo radi o gotovo doslovnom prijepisu. To, međutim, nije točno. Dok prof. Bićanić na str. 250 svoje knjige pravilno parafrazira Marxa *opisujući* ta tri načina prijelaza (*»Kapital«* III. str. 295), on griješi u tome, što sva ova tri načina *ocjenjuje* kao prijelaz iz trgovačkog u industrijski kapital, a upravo se kod tog trećeg načina, t. j. slučaja, kako ga iznosi prof. Bićanić na str. 250 svoje knjige (*»... producent postaje trgovac i proizvodi na veliko za trgovinu«*), ne radi o prijelazu trgovačkog u industrijski kapital, i takvo što Marx nije nigdje i nikada rekao. Ne osporava se prema tome parafraziranje, koje se odnosi konkretno na opis tri načina prijelaza. Asist. Novak upravo je prigovorio određenoj interpretaciji, načinu, na koji je protumačeno to mjesto i na temelju kojeg je i taj treći način prijelaza ocijenjen kao prijelaz trgovačkog u industrijski kapital. Stoga je u pravu asist. Novak kad tvrdi, da se u ovom trećem slučaju radi o procesu zahvatanja prometa od strane kapitalistički ojačanih robnih proizvađača.

Iako je asist. Novak u razmatranju ovog pitanja ostao u krugu teoretskog proučavanja, ne može mu se prigovoriti (uz dodatno pozivanje na druga Džilasa), da takvo proučavanje nije korisno i duboko sadržajno i da bi se kritika osnovana na ovakvom proučavanju mogla u naučnom pogledu proglasiti nekorisnom i besadržajnom, kao što mu je stvarno na raspravi bilo prigovoreno. Ovakav prigovor otkriva nepoznavanje dijalektike odnosa teoretske ekonomije i faktičnog ekonomsko-historijskog proučavanja. Iz činjenice da je asist. Novak razmatrao, kako kaže prof. Bićanić, sintetične glave njegovih djela, bilo je posve krivo zaključiti da on ili nije čitao i studirao čitavo djelo prof. Bićanića, ili da mu je za donošenje pravilnog suda i prigovora interpretaciji ovoga mjesta, u granicama zadatka, koji je sebi postavio, bilo potrebno obraćati se na prethodne glave, gdje se nalazi građa iz faktičnog proučavanja ova tri načina prijelaza, kako se oni pojavljuju u Hrvatskoj i Slavoniji. S obzirom na to što smo taj posao bili učinili ranije, pokazat ćemo, do kakvih se zaključaka dolazi nakon ekskurs na »pravo mjesto«, t. j. u poglavlja faktičnog proučavanja.

Ekskurs na »pravo mjesto« u prvom redu pokazuje, da je prof. Bićaniću savršeno jasno, što Marx misli pod trećim načinom prijelaza iz feudalnog načina proizvodnje, a koji je potpuno pravilno parafrazirao:

K. Marx:

»Treće: industrijalac (t. j. proizvađač — J. M.) postaje trgovac i direktno proizvodi na veliko za trgovinu.« (Kapital III. str. 295).

Prof. Bićanić:

»A treći je način, da producent postaje trgovac i proizvodi na veliko za trgovinu.« (»Doba manufakture...« str. 250)

Da je tome tako, vidi se iz nekih mjesta u knjizi prof. Bićanića, od kojih navodimo jedno:

»Sve su te pojave u stvari pojedinačni aspekti jednog te istog procesa propadanja samostalnih producenata, i njihovo raslojavanje na obrtnike kulake i dalje na kapitaliste, i na obrtnike poluproletere i dalje na proletarizirane obrtnike i na-

¹ J. Medarić. Manufaktura u ekonomsko-historijskom proučavanju (Marx — Lenjin — Sombart — Wittfogel — Bićanić) Zagreb 1952. (rukopis).

jamne radnike. Drugim riječima, ne radi se samo o kvantitetnoj diferencijaciji na bogate i siromašne obrtnike, nego i o kvalitetnim promjenama, o propadanju samostalnih obrtnika i njihovu pretvaranju u buržoaziju i u proletarijat.» (»Doba manufakture...« str. 60) (kurziv naš).

U drugom redu, utvrđivanje i analizu tog načina prijelaza treba da tražimo prema rubrikaciji sadržaja knjige na slijedećim mjestima:

a) 1. glava. Odvajanje obrta od poljodjelstva: V. Prijelaz na kapitalističku manufakturu.

b) 2. glava. Propadanje cehova: II. Klasna borba obrtnika: 1. Borba cehova s trgovcima i manufakturama. 2. Borba bogatih sa siromašnim obrtnicima.

c) 3. glava. Manufakturna proizvodnja.

Slijedeća 4. glava nosi naslov: Ukupan pogled na manufakturnu proizvodnju, i, prema tome, to je već sintetična glava, iz koje je uzet i gornji navod sa str. 250.

Ad. a) Ovdje nalazimo spomenute vlasnike sredstava za proizvodnju (seljake, robne producente), pa prema tome i ekonomske tipove, za koje postoji mogućnost ovog načina prijelaza na kapitalističku proizvodnju. Pisac nam prikazuje dva slučaja razvijanja kućne prerade u kapitalističku manufakturu: prvi je neposredan, bez prelazne faze proste robne proizvodnje; drugi je posredan, s kratkotrajnom prelaznom fazom proste robne proizvodnje.

Prvi slučaj opisuje se na ovaj način:

»U prvom slučaju nema takve prelazne faze, nego manufakturni poduzetnik direktno organizira seljačke producente da rade za nj. Kao primjer toga načina proizvodnje možemo uzeti svilarstvo, kojim se bavi oko 13.000 seljačkih kuća u Hrvatskoj i Slavoniji, ili izradu ručnih radova.« (»Doba manufakture...« str. 33).

»Na koncu 19. stoljeća imao je S. Berger (kasnije jedan od osnivača Etnografskog muzeja u Zagrebu) 1.600 zaposlenih seljakinja, koje su radile narodne nošnje za njegovu trgovinu.« (»Doba manufakture...« str. 42).

Prije svega potrebno je napomenuti, da se ni u slučaju svilarstva, a ni u slučaju izrade narodne nošnje ne radi o proizvodnim oblicima, koji bi bili manufakture. To proizlazi iz Lenjinove definicije manufakture, iz analize bitnih obilježja manufakture, kao što su tehnika njezina rada, njezino ekonomsko uređenje i kulturne osobitosti, koje su vezane na njen radni sastav. To proizlazi dapače i iz parafrazirane Lenjinove definicije manufakture, koju u svojoj knjizi prenosi prof. Bićanić. U oba slučaja pred nama je oblik određenog rada za trgovca, a svaki rad za trgovca nije manufaktura. Međutim, nezavisno od toga da li je taj proizvodni oblik manufaktura ili ne, ono, što je morao pokazati i analizirati prof. Bićanić, bio je proces društveno-ekonomskog razvitka, koji prolazi sam taj producent na prijelazu iz feudalnog u kapitalistički način proizvodnje.

Pisac, međutim, kao neki ekonomsko-historijski *deus ex machina* uvodi gotove kapitaliste, trgovce i manufakturne poduzetnike, koji jednostavno organiziraju seljačke producente da rade za njih. Da to nije bila misao Marxa, vrlo dobro pokazuje opis toga načina prijelaza, koji je autor dao na str. 60, a koji smo gore prenijeli. Ne prestaje nam drugo nego da kažemo: ili prof. Bićanić u svom ekonomskom proučavanju nije takvih slučajeva prijelaza pronašao, ili ih nije naučno dokazao. Što bilo da bilo, nedopustivo je ove slučajeve uzimati za ilustraciju tog načina prijelaza. Mislimo, da u elementarni krug spoznaja i razlikovanja pojedinih ekonomskih tipova spada potreba da se utvrdi, da je ovaj »manufakturni poduzetnik« već obavio i historijski i pojmovno taj prijelaz; u odnosu na te seoske producente on se nalazi u istom položaju kao Robinzon u odnosu na Petka: dok među prvima zjapi provalija obavijenog prijelaza iz feudalnog na kapitalistički način proizvodnje, dotle, među drugima leži razlika u snazi određenog društvenog dinamizma, koji Robinzon nosi sa sobom kao pripadnik društva na daleko višem stupnju materijalnog i kulturnog razvoja. Što se tiče trgovca Bergera, budući da se uopće ne radi o producentu u onom smislu, kako ga spominju i Marx i prof. Bićanić, jasno je, da se uopće ne može raditi o tom načinu prijelaza.

Kao primjer za drugi slučaj uzimlju se razne družine, koje najprije, kako se tvrdi, rade kao samostalne skupine producenata: ugljenara, drvodjelja, kamenara i t. d., da bi kasnije došle pod vlast kapitalista i izgubile svoj samostalan značaj te postale dio manufakturnog poduzeća kapitalističkog poduzetnika (»Doba manufakture...« str. 34). U spomenutoj raspravi imali smo prilike dokazati, ako se ne

varamo, nepreciznost gledanja prof. Bičanića na radničke družine kao na sociološki i radni organizam uopće, kao i to da mu nije uspjelo u naučnom pogledu dokazati ekonomsku samostalnost bilo koje radničke družine, koja bi kao kooperirani (udruženi) producent prešla na kapitalistički način proizvodnje zbog svog unutarnjeg društvenog i ekonomskog raspadanja. Prema tome, i ovaj drugi primjer samo je dokaz nastupanja s gotovim kapitalistom. Iz analiza »manufaktura«, kako prof. Bičanić naziva proizvodne oblike poduzeća, u kojima je radni sastav radnička družina, vidljivo je, da su ti kapitalisti trgovci, a ne producenti, koje tražimo u ovom obliku prijelaza.

Ad b) U ovoj glavi također ne nalazimo prikaza ni jednog konkretnog slučaja za ovakav prijelaz. Nalazimo tek opći opis pojave (fenomenologija) iz opće historije nastajanja kapitalizma, koji bi trebalo na konkretnim slučajevima proučiti i naučno utvrditi.

Ad c) Iako glava o manufakturnoj proizvodnji obuhvaća punih sto stranica, ne možemo također ni ovdje naći, ni jednog jedinog slučaja, koji bi bio na naučni način utvrđen prijelaz producenta, o kojem smo prije govorili: drugim riječima, uz prikaz raspadanja starog načina proizvodnje, i popratnu klasnu diferencijaciju, ne vidimo, kako nastaju primitivni oblici kapitalističke proizvodnje i kako prerašću u manufakturu. Postoje, istina, stanovita upozoravanja na ovaj prijelaz. Međutim ovakva upućivanja, kao na pr. na sajamske obrtnike, koji prave narodne nošnje, ili upućivanja na Vukov »Rječnik«, koji spominje izraz »paradžija« (»majstor, koji drugim mogućijim majstorima na par radi«) nisu nikakve naučne dokumentacije, koje se traže za utvrđivanje manufaktura.

Povodom članka P. Skvorcova »Tovarnyi fetišizam« (»Robni fetišizam«), u kome je autor članka među ostalim osporavao Lenjinovu ocjenu ruskih manufaktura, napisao je Lenjin ovo:

»A kako se prema tom pitanju (radi se o pitanju pravilnog shvaćanja karakterističnih obilježja manufakture, za koje pitanje Lenjin kaže da je »veoma interesantno i ne tako jednostavno pitanje, kako bi se na prvi pogled moglo misliti« J. M.) odnosio g. P. Skvorcov? Njegova »kritika« svodi se u cjelini na sjajnu pouku, po svojoj lakonskoj strahoti, pouku da se ne valja ograničavati na mehaničko nabiranje broja najamnih radnika, sume proizvodnje u tim i tim godinama, u toj ili drugoj oblasti proizvodnje. Ako se ta pouka ne odnosi na onaj dio moje knjige, koji je posvećen pitanju o statistici fabrika i poduzeća, ... ona se nužno treba odnositi upravo na poglavlje o manufakturi, čija je veća polovica zauzeta faktičkim podacima. Na koji bi se način moglo izaći bez njih — tu tajnu strahoviti kritičar ne otkriva, i ja i dalje mislim, da je bolje podvrci se optužbi zbog suhoparnog izlaganja, nego da dadem čitaocu povoda da posumnja, da je moje gledanje osnovano na »citiranju« »Kapitala«, a ne na proučavanju ruskih podataka.«¹ (kurziv naš).

I naše je mišljenje, da još nije pronađena tajna, na koji bi nam način prof. Bičanić bez podataka i pravih naučnih analiza mogao pružiti dokaze o »značajnosti oblika« tog trećeg načina prijelaza u Hrvatskoj i Slavoniji.

Nakon ekskursa na »pravo mjesto« vratimo se ponovo na sintetičnu glavu, od koje smo pošli. Dok je parafraziranje Marxova trećeg načina prijelaza bilo obavljeno na str. 250, sinteza rezultata rada iz oblasti ovog trećeg načina prijelaza obavljena je na str. 251, dakle na jednoj strani dalje. Uporedimo sada teoretski pravilnu polaznu točku proučavanja i završnu njegovu sintezu.

»A treći je način, da producent postaje trgovac i proizvodi na veliko za trgovinu.« (»Doba manufakture...« str. 250).

»Treći je slučaj kod kapitalista, koji direktno organiziraju manufakturna industrijska poduzeća. To se najčešće događa kod stranaca, koji dolaze u našu zemlju, ali ne pripadaju među trgovce. Njih spominjemo na posebnom mjestu.« (»Doba manufakture...« str. 251)

Što se dogodilo u međuvremenu, nakon što smo iz oblasti teorije sa str. 250 ušli u oblast faktičnog proučavanja i vratili se na »sintetičnu glavu«? U prvom

redu, Marxov proizvađač (pravilno parafrazirani »producent«) pretvorio se je u — kapitalistu, koji direktno organizira manufakturna poduzeća, koji direktno organizira »producente«. Zar je taj kapitalista sa str. 251 identičan sa producentom na str. 250? U drugom redu, time što smatra potrebnim posebno upozoriti čitaoca da ti »kapitalisti« — »ne pripadaju među trgovce« prof. Bičanić, čini nam se *sa m pruža dokaz, da se kod ovog trećeg načina prijelaza ne radi o prijelazu trgovačkog na industrijski kapital.*

Što nam taj slučaj pokazuje? On nam govori o tome, da prof. Bičanić u oblasti faktičnog proučavanja nije uspio dokazati taj treći način prijelaza, iako mu je poznato njegovo ekonomsko biće. U drugom redu, on nam pokazuje, da je prof. Bičanić na str. 251 sintetizirao svoje neuspjelo proučavanje u zaključak, u kome se potpunoma udaljio od Marxa i samoga sebe. Prof. Bičanić *uvodi i u sintetskom zaključku na početak procesa prijelaza ekonomsku figuru, kojom treba da taj proces prijelaza završi.*

Raznovrsni su zaključci, koji se moraju izvući nakon ovog razmatranja. Oni se odnose kako na sam naučni način rada, tako i na utjecaj, koji on ima za dokaz osnovne misli djela prof. Bičanića (proglašavanje manufakturama onih proizvodnih oblika, koji to nisu). Osnovno, što je u neposrednoj vezi s našim razmatranjem, jest činjenica, da je prigovor asist. Novaka imao, iako dat u okviru teoretske ekonomije, svoj duboko sadržajni smisao, jer je bio pravilan. Najmanje što mu se moglo prigovoriti, bilo je nepovjerenje u rad prof. Bičanića uopće. Da je tome tako, dokaz nam je i sam stav prof. Bičanića. Prigovarajući austrijskoj statistici obrta što ne razlikuje obrtnička od manufakturnih poduzeća, on tvrdi, da ta »pogreška sakriva, zamagljuje pogled u društveno-ekonomsku stvarnost obrtnika. No to nije slučajna, nego karakteristična pogreška, kojom se sakriva suština kapitalističkih odnosa.« (»Doba manufakture...« str. 56). Sam Marx govorio je o stanovitoj griješki W. Roschera, njemačkog nacionalnekonoma (1817—1894) na ovaj način: »Ova računska griješka bila je učinjena, da bi već u početku dovela do željenog računskog rezultata.«¹ Isti stav duboko opravdanog nepovjerenja pokazivali su prema stanovitim autorima i ostali klasici marksizma, kao što su Engels i Plehanov. Stoga smatramo, da je stanovito nepovjerenje u opći način rada prof. Bičanića, u njegov naučni habitus, dublje utemeljeno, nego što je njegovo nepovjerenje u austrijsku statistiku, koja zbilja nije mogla god. 1862. poznavati klasni sadržaj Marxove analize društveno-ekonomske sadržine manufaktura, a da bi ga trebala skrivati naročito organizacijom pribiranja i sređivanja statističkih detalja, odnosno statističkim friziranjem. Ta primjedba na naslov austrijske statistike značajna je, međutim, zbog toga, što svojim ukazivanjem na ovako, tobože, jasno spoznate klasne suprotnosti god. 1862. pokazuje upravo na području Hrvatske i Slavonije određenu anticipaciju razvijene klasne borbe, koja se prenosi, eto, čak i u oblast statistike.

Jedno je sigurno! Ako je bilo dopušteno sumnjati Marxu i drugim klasicima ako to čini i prof. Bičanić, zašto da i drugi, kad je riječ o ovoj općoj ljudskoj pojavi, ne kažu ono, što je jednom za sebe rekao Marx: Nihil humani a me alienum puto! Može li se čovjek oteti dojmju, da se kod metamorfoze »producenta« sa str. 250 u »kapitaliste, koji direktno organiziraju manufakturna industrijska poduzeća« nije radilo o svijesnom izboru izraza, koji je svojom neodređenošću kao noć prekrio određenost ekonomskog tipa, o kojem je riječ, jer je poznato, da su u noći sve mačke sive?

IV.

Kao što je rečeno u uvodu, razrada gornjeg pitanja naše gospodarske prošlosti nije u ovom članku odlučna. Njegovo bolje ili slabije poznavanje moglo je tek da pobudi stanovita razmišljanja o određenom društvenom kompatibilitetu i inkompatibilitetu i da im odmah pruži određenu materijalnu podlogu. U suštini više nam je stalo do uočavanja nekih pojava oblika našeg društvenog života, koje je imperativno nametalo misli o tome, da li su ti oblici u skladu ili ne s onim ciljevima, za koje su se u toku rasprave izjašnjavala kako glavna, tako i sporedna lica u ovom sporu.

¹ Lenjin. Razvitie kapitalizma v Rossii. Lenjingrad, 1947. Str. 539.

¹ K. Marx. Theorien über den Mehrwert, B. II. 1. Teil S. 220. Berlin 1923.

Radi se o slijedećem:

Da li je spojivo s moći rasuđivanja, s obavezom proučavanja suštine predmeta, čije se odbrane prihvatio g. Kaludera, da li je spojivo s društvenom funkcijom čuvara ne samo pisane zakonitosti, već i nepisanog prava našeg društva, da socijalistički advokat (a mi smo duboko ozbiljno primili način, na koji se upravo kao takav, expressis verbis, g. Kaločera predstavio sudu i javnosti u sudskoj dvorani) u socijalističkom društvu na opisan način donosi tvrdnje o Marxovu pisanju?

Da li je kompatibilan s položajem naučnog radnika stav, koji je prof. Bičanić zauzeo prilikom tvrdnje svoga branitelja? Činjenica je, da se on samim time, što se od nje nije ogradio usmeno, pismeno ili kojim drugim konkludentnim činom, suglasio s ovom tvrdnjom.

Da li je kompatibilno sa stavom naučnog radnika, koji nastupa kao pristaša naučne partijnosti, da ne brani naučnika (ni o čem drugom sada ne govorimo), koji mu je pružio u ruke nepobjedivo oružje naučne spoznaje, kojim se je obilno služio upravo u knjizi, o kojoj je riječ? Gdje su granice između najneposrednijeg praktičnog interesa, životne pragmatičnosti i principijelnosti, te opće ljudske lojalnosti, ako već ne lojalnosti na liniji naučne partijnosti; kad u ovakvom slučaju nastupa u širokom pojasu pomoćnih granica društvenih vrednota praktično odricanje svog naučnog »vjeruju«?

Nije li inkompatibilno u našim društvenim relacijama, kad je riječ o kritici u naučnom radu, neopozivo cijepati ličnost pisca, kojem se prigovara, na oštro odvojene sfere, od kojih jedna besprizivno traži svoje pravo, oslobađajući drugu od odgovornosti za svoje društveno djelovanje (»gdje je kleveta, nema mjesta naučnoj diskusiji«) iako je moguće zaštititi obje sfere, ako se shvate u svojoj društveno-racionalnoj međuzavisnosti? Gdje su u kritičko naučnom radu granice povrijeđenosti autora, kojem se upućuju prigovori i same društvene potrebe naučne kritike?

Kaže se, da su dobro postavljena pitanja — pol odgovora. Sigurni smo, da bi se sadržaj gornjih pitanja dao i preciznije odrediti. Ali ma kako bila postavljena, ona su se nužno nametnula, i time što smo ih iznijeli htjeli smo pružiti prilog uočavanju onoga, što treba da se riješi, ako se žele postići društveni ciljevi, izraženi u završnim govorima održanima u ovom sporu.

ISPRAVAK

U članku dr. Đure Kurepe, Međunarodni kolokvij o matematičkoj logici (isp. »Pogledi«, br. 1, str. 42—46) treba ispraviti slijedeće pogreške:

Str. 42 r. 19 odozgo mjesto »metateorize« treba »metateorije«

Str. 45 r. 7 i 8 rečenica treba glasiti: »Nisu za nas u svakoj prilici važni predmeti — nosioci pojedinih svojstava; nekad su dovoljna i samo pojedina svojstva.«

Str. 44 r. 12 odozgo, mjesto »osnovanim« treba »osnovanom«,

Str. 44 r. 3 odozdo, mesto »sa vrijednostima« treba »sa 3 vrijednosti«,

Str. 46 r. 18 odozgo, mjesto »toga« treba »toka«.

P R I K A Z I I O S V R T I

Tvrtko Švob:

ERNEST HAECKEL I MODERNA BIOLOGIJA

Povodom 30-godišnjice našeg prijevoda Haeckelove »Tajne svijeta«

(preveo dr. Ferdo Čulinović)

Ernst Haeckel (1834—1919) bio je neobično snažna ličnost, koja je u svoje vrijeme udarila neizbrisiv pečat razvitku biologije. Svojim dubokim uvjerenjem i poletom Haeckel je uspio da zadobi golem autoritet, pred kojim se mrvila svaka kritika uperena protiv njegova rada. Bio je sjajan sintetičar, koji je velik broj raznolikih činjenica ujedinio u jedinstvenu biološku zgradu i pokazao dalekosežno značenje tih činjenica. Njegovo gledište nije u njegovo doba predstavljalo samo glavnu biološku struju, nego također i kulturni program, nazor na svijet, filozofiju. U njegovo doba bilo je biologa, koji su dali znatan broj originalnih bioloških doprinosa dok se kod samoga Haeckela ne bi moglo naći posve originalnih znanstvenih otkrića, pa ipak su ovi izgledali kao pigmeji pred veličinom Haeckelovom.

Bitnu ulogu u Haeckelovu razvitku imala je 1860. godina, kad je upoznao Darwinovo djelo »Porijeklo vrsta«. Od te godine on postaje prvoborac evolucione ideje i, u izvjesnom smislu, veći darvinist od Darwina. Upravo on probija put darvinizmu, najprije u svojoj monografiji o radiolarijama (g. 1862.), a osobito na kongresu prirodoslovaca u Stettinu (g. 1863.). Tako je upravo on postao priznati prvak transformizma — taj naziv je sâm on uveo — a u koji on spaja s darvinističkim još i lamarkističke misli. Zbog svega toga strahovito su ga napa-

dali zastupnici teoloških shvaćanja, pa i u posve stručnim biološkim pitanjima. No ti su se napadi slamali jedan za drugim pred Haeckelovom nepokolebljivošću.

Haeckel je vodio oštru borbu jednako protiv antidarvinizma, kao i protiv službene religije, vitalizma i idealizma. Bio je također žestok protivnik agnosticizma, stava koji nije bio posve stran ni samome Darwinu. Govorio je: »Gdje počinje vjera, tu završava znanost«, kao i to da vjerovanje u neku stvaralačku silu, bilo da se radi o nekom personalnom bogu, o nekoj životnoj sili ili finalnom uzroku, predstavlja pribjegavanje nekom čudu i nema vrijednosti tumačenja. Kad je fiziolog Dubois-Raymond na kongresu prirodoslovaca u Leipzigu g. 1872. s obzirom na materiju, silu i svijest izjavio: »Ignorabimus« (ne ćemo znati), Haeckel je pet godina kasnije odgovorio ovako: »Ovaj ignorabimus prividno tako skroman, ali stvarno tako nadut, nije zapravo drugo nego ignoratis (vi ne znate) nepogrešivog Vatikana i Crne internacionale, kojom on upravlja, one falange, protiv koje je moderna civilizacija konačno zapodjela prvu ozbiljnu bitku.«

Veliko značenje imalo je upravo djelo »Tajne svijeta«, koje je Haeckel izdao 1899. godine. Ono se na našem jeziku pojavilo 1922. godine. U tom je djelu, koje je donekle rezultat njegova dugogodišnjeg rada i filozofije, pokazao, ka-

ko se pred nezadrživim poletom materijalističke nauke rješavaju »tajne« prirode. Za to djelo rekao je Lenjin ovo: »Popularna knjižica postala je oruđem klasne borbe. Profesori filozofije i teologije svih zemalja svijeta htjeli su raznijeti i uništiti Haeckela... Zabavno je bilo gledati, kako su tim mumijama, koje je sasušila mrtva skolastika — možda prvi put u životu — bljesnule oči i zarumenili se obrazi od zaušnica, koje im je nadijelio Ernst Haeckel.«

Kroz promatranje prirode Haeckel je prodrio i u filozofiju te je izgradio monizam, nazor na svijet, koji nije baš originalan, već je to nešto pomlađen i prilagođen materijalizam 18. stoljeća. U monizmu se sukobljuje mehanističko gledanje s dijalektičkim metodama, i on taj monizam podiže na stepen religije. Tvar, energija i duh se — po Haeckelu — podudaraju, cijela je priroda jedinstvena, te »veliki vječni zakoni, poput zakona na mješanim pločama, djeluju u pojavama života, bilja i životinja, kao što i u rastu kristala i u ekspanzivnoj snazi vodene pare«.

U borbi protiv antidarvinističkih napada, osobito protiv slavnog biologa i patologa i velikoga reacionara R. Virchow, Haeckel prenosi darvinistički zakon selekcije iz životinjskog i biljnog carstva na ljudsko društvo te smatra vladanje određenog društvenog sloja rezultatom »prirodnih« zakona. Zato je Haeckel ocijenio darvinizam kao »aristokratsku« teoriju, a potkraj života postao je čak i pristaša rasne teorije.

Znatañ dio Haeckelove djelatnosti apsorbiralo je proučavanje zoološke sistematike. Dao je velike monografije deskriptivnog karaktera o radiolarijama, spužvama, meduzama, sifonoforama; izvršio je njihovu klasifikaciju, ali je kasniji napredak nauke mnogo toga promijenio.

Kao sistematički duh znao je tvrditi i sumnjive pojmove i usudivao se iznositi vrlo hipotetičke slike o genealogiji

živih bića. Tu je značajno i njegovo djelo o monerama, t. j. jednostaničnim organizmima, koji nemaju stanične jezgre. Savremeno proučavanje modro-zelenih alga, bakterija i spiroheta pokazalo je također, da ovi organizmi imaju drugačiju građu od ostalih jednostaničnika, koji imaju posebno diferencirane jezgre. Time bi bila potvrđena opravdanost Haeckelova grupiranja spomenutih organizama kao najprimitivnijih bića u monere. Ipak, moderna je biologija utvrdila, da i ti organizmi imaju kromatin, odnosno timonukleinsku kiselinu, koja je značajna za jezgru.

Dok su se prije organizmi samo klasificirali i opisivali, dotle Haeckel upućuje biologiju na nov pravac, na istraživanje porijekla i srodstvenih veza živih bića, služeći se osobito komparativnom anatomijom, embriologijom i paleontologijom. Tom novom promatranju životinjske građe osobito udara temelje, na osnovu evolucione teorije, god. 1866. u svome djelu »Opća morfologija«, u kome izvodi rodoslovlje raznih životinjskih grupa. Tako on osniva novu biološku granu — filogeniju. Haeckel postaje također i reformator cijele embriologije (po njemu — ontogenije) i osnivač moderne embriološke terminologije, kojoj zahvaljujemo danas opće poznate nazive: morula, blastula, gastrula, neurula i t. d.

Haeckel je pokušao načiniti rodoslovlje čitava životinjskog carstva u obliku rodoslovnog stabla. U nastojanju da izgradi filogenetsko stablo organskog svijeta Haeckel se često upire na spekulacije, pa tamo, gdje mu za izgradnju filogenetskih stabala nedostaje materijala, on bez sustezanja izmišlja hipotetičke forme, da bi popunio praznine. Zasluga Haeckelova nije toliko u njegovim filogenetskim konstrukcijama, koliko u metodi istraživanja, gdje je stvorio trojnu metodu. Ta se metoda osniva na zahtjevu, da se položaj svake grupe organizama u sistemu određuje na osnovu rezul-

tata komparativne anatomije, embriologije i paleontologije.

Haeckel postavlja »biogenetski zakon«, koji je već g. 1864. donekle iznio Fritz Müller rekavši, da se »povijesni razvoj vrste odražuje u povijesti njegova individualnog razvitka«. Tu misao, koja ima svoga prethodnika u prirodoslovcu — filozofu Okenu, Haeckel g. 1894. definira ovako: »Embrionalni, individualni, ontogenetski razvitak je sažeto, kratko ponavljanje čitava rodoslovlja (t. j. filitičkih ili paleontoloških genealoških nizova filogeneze); ponavljanje je to potpuno, što prvotni palingenetski razvoj bolje očuvan putem stalnog nasljeđivanja; i suprotno, to je ponavljanje to nesavršenije, što se više nakupilo cenogenetskih svojstava nastalih zbog prilagodivanja.« Haeckel je pokazao, da se kod svakog embriona mogu naći svojstva, koja reproduciraju stanja pređa, a to su t. zv. palingenetska svojstva, i zatim svojstva, koja su adaptacije uvjetima embrionalnog razvitka, to jest adaptivna, cenogenetska svojstva, koja otežavaju prosuđivanje filogeneze dotične vrste. Ovu je formulaciju naslućivao Darwin, a ponešto ju je drugačije dao Naef, koji tvrdi, da embrionalni razvitak nije rekapitulacija filogeneze, nego da u embrionalnom razvitku svaki zametak ponavlja embrionalne stadije svojih pređa.

Izvjestan ispravak Haeckelova biogenetskog zakona iznio je S. N. Sjevercov na osnovu misli F. Müllera da nova svojstva nastaju promjenama embrionalnog razvitka. Kod zametka se osim svojstva, koja se mogu smatrati cenogenetičkim i palingenetičkim, opažaju nove tvorbe, koje organizam zadržava i u odraslu stanju. To su filembriogeneze. Prema Sjevercovu, pod filembriogeneza se razumijevaju takve promjene u toku embrionalnog razvitka, koje uvjetuju filogenetske promjene u građi organa odrasle životinje, a nisu adaptacije zametka na uvjete embrionalnog života. Proces ontogeneze, prema tome, nije sa-

mo rekapitulacija, nego također i stvaranje novih svojstava, koja mogu nastati u različitim momentima ontogenetskog razvitka. Ako i jest ontogenija historijski uvjetovana, ipak se i u ontogenetskim nizovima zasnivaju novi smjerovi evolucije. Ontogenija i filogenija uzajamno predstavljaju proces razvitka.

Haeckelova teorija o porijeklu višestaničnih životinja također je bila vrlo popularna. Po toj teoriji, hipotetički pređak višestaničnih životinja, kojega je Haeckel označio kao gastreju (koja se razvila iz hipotetične blasteje, a ova iz isto takve moreje), bio je vrlo jednostavne građe. Oblik gastreje morao se razviti iz loptastih kolonija jednostaničnih bića. Jedan od glavnih argumenata u prilog svoje teorije Haeckel traži u embrionalnom razvitku višestaničnih životinja. Kako je, prema Haeckelovu biogenetskom zakonu, ontogenija kratka rekapitulacija filogenije, to embrionalni stupanj gastrule potpuno odgovara po građi hipotetičkom pretku višestaničnih životinja, gastreji. I danas postoje, prema Haeckelu, organizmi, koji su po građi slični gastreji, a to su mješinci (coelenterata), kakva je na pr. hidra. Mješinci bi, prema tome, bili najjednostavnije višestanične životinje, koje neposredno vode svoje porijeklo od gastreje. Najnovije tekovine suvremene nauke i ovu Haeckelovu teoriju dovode u temeljitu sumnju. Jovan Hadži, predstavnik jugoslavenske biološke znanosti, pokazuje, da jednostavna građa mješinaca nije primarna, već su oni sekundarno pojednostavljeni organizmi zbog regresivne evolucije, te ne mogu biti bliski pretku višestaničnih životinja. Osim toga, ni embriologija mješinaca ne govori u prilog Haeckelu. Hadži nalazi oblike bliske precima višestaničnih životinja u crvima turbelarima, kod kojih je njihova jednostavna građa primarna. Turbelari se prema Hadžiju nisu razvili iz oblika sličnih mješincima, kako je to držao Haeckel i njegovi sljedbenici, nego obr-

nuto. Prema tome bi Haeckelova evolutivna serija, koja ide od jednostaničnog organizma preko loptaste kolonije do oblika gastreje, bila samo jedna pogrešna spekulacija. Hadži pokazuje, da je višestanični organizam morao nastati iz jednostaničnog sličnog infuzorijama, ali ne tako da su se individui grupirali u koloniju, nego celularizacijom svoga jednostaničnog tijela.

I pored svih ispravaka, koje donosi suvremena nauka, treba imati na umu, da je Ernst Haeckel bio pokretač napretka u nizu novih bioloških spoznaja. Pod njegovim djelovanjem počeli su se osnivati zoološki instituti uz nove biološke katedre. Naročito su se pod njegovim utjecajem vršila istraživanja u moru, te se u Napulju g. 1874. osniva i zoološka stanica, koja radi prema Haeckelovim principima. Dolazi do velikih naučnih ekspedicija u daleka mora, osnivaju se novi naučni časopisi i publikacije, te je goleme zoološka literatura zadnje četvrtine prošlog stoljeća prožeta Haeckelovim duhom. Jena, gdje je Hae-

ckel kao profesor najviše djelovao, postaje središte zoološke nauke, odakle izlazi veliki i novi kadar darvinista — haeckelovaca. Mnoga njegova djela nije prihvatilo samo uski krug stručnjaka, ona su privukla i širu javnost, a osobito su oduševila intelektualnu omladinu. Svojednostavno je Haeckelovo gledanje znatnim dijelom postalo gledanje tadašnjeg intelektualca.

Danas znamo, da su eksperimentalna citologija i embriologija, genetika, komparativna fiziologija i fiziološka biokemija, pomoću eksperimentalnih metoda, došle i da svakodnevno dolaze do daleko egzaktnijih rezultata, nego što su bili Haeckelovi. Znamo i to, da su Haeckelove glavne smjernice općih pitanja, kojima se bavio, preuzeli drugi učenjaci, a da je on sâm iz njih često izvlačio zaključke, koji prelaze okvire biologije. Moderna je biologija mnogo izmijenila Haeckelova stajališta, ali je on ipak toliko značajan za opći polet biologije, da je sebi osigurao trajno mjesto u historiji bioloških nauka.

A. Šarčević:

FRANZ MEHRING: »O HISTORIJSKOM MATERIJALIZMU«

(Kultura, 1952. godine; preveli Stana Ćerk i Vuko Pavičević)

Historijski materijalizam kao znanost, koja otkriva, analizira i sistematizira osnovne zakone i forme društvenog povijesnog zbivanja i razvoja, nekada, pa i danas, nailazi na protivnike, kojima mu svijesno ili nesvijesno, imputiraju stavove, koje on ne samo ne nosi u sebi, već je upravo njihova negacija — pa se tada protiv njih bore s intencijom, da dokažu njihovu logičnu neopravdanost. Mehring u svojoj kratkoj raspravi »O historijskom materijalizmu« — koju je objavio 1893. godine kao dodatak I. izdanju »Legende o Lessingu« — polemizira

zira protiv takva shvaćanja historijskog materijalizma od strane Paula Bartha, docenta filozofije u Leipzigu.

No Mehring ovdje ne eksponira u jednoj sistematskoj formi osnovne zakone i stavove historijskog materijalizma, već ih uglavnom u jednom negativnom obliku stavlja nasuprot kritici i doktrini Paula Bartha (Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann); on, naprotiv, upućuje na temeljito studiranje radova Marxa, Engelsa, Plehanova, Kauckog, Dietzgedana (Das Wesen der Menschlichen Kopf-

arbeit und Streifzüge eines Sozialisten in das Gebiet der Erkenntnistheorie), Morgana, Lafargua i t. d. Mehring prvo utvrđuje, da je historijski materijalizam rezultat povijesnog razvoja društva, njegove kulture i svijesti; jer tek na određenom svojem stupnju čovjek, kao cjelovitost društvenih oblika i odnosa, spoznaje svoju pravu prirodu i otkriva, praktično i teorijski, svoju tajnu. To je bilo moguće, jer su suvremeno povijesno zbivanje i razvoj građanskog društva toliko uprostili odnose i veze ljudi. No tu tajnu, mogućnost negacije građanskog i klasnog društva uopće, otkriva proletarijat, jer je to tajna i princip njegova zbiljskog postojanja. Marx zakone i oblike kretanja historije čovjeka kristalno jasno i duboko formulira u predgovoru svoga političko-ekonomskog djela »Kritici politike i ekonomije«, koje je objavio 1859. godine. No u tim stavovima Barth vidi samo »neodređene riječi i metafore«. Pa ipak je za Marxa otkrivanje istine i supstancije o prirodi čovjeka ustvari historijsko konstituiranje čovjeka u njegovu integralnom obliku, a ne samo ideološki, teorijski i kontemplativni proces kao kod Feuerbacha.

Mehring navodi jedan stav Lavergne-Peguilhena, koji pripada romantičarskoj školi u historijskoj znanosti: »Možda je dosad nauka o društvu kao takva tako malo napredovala zbog toga, što se nedovoljno pravila razlika između pojedinih oblika privrede, što se nije shvatilo, da oni sačinjavaju osnovu čitave društvene i državne organizacije.«¹ Taj stav je napisan 1838. godine, te se čini, iako je Marx, ustvari, u svojim djelima oblike privrede deducirao iz proizvodnje, da je on ovaj stav prosto našao i preuzeo. No to isticanje ekonomskih oblika i odnosa ima svoju historijsku osnovu: romantičari su glorificirali, nasuprot klasičnoj političkoj

¹ Franz Mehring, Historijski materijalizam, Kultura 1952. str. 13.

ekonomiji, ekonomske odnose zavisnosti u feudalnom društvu. Na to se svodi i ovaj stav Lavergne-Peguilhena. Stoga je romantičarska škola bila nesposobna da odredi suvremeno historijsko kretanje sa svim njegovim imanentnim komponentama.

No ipak je Mehring u jednom pismu zamolio Engelsa da mu kaže, da li su on i Marx poznavali autore romantičarske škole i ovaj stav Lavergne-Peguilhena (Die Bewugungs-und Produktionsgesetze). Engels u svojem pismu od 28. rujna 1892. godine spominje neke autore, koji su mu ostali od 1841. i 1842. godine naovamo potpuno nepoznati li nisu uopće utjecali. A za Marxa između ostalog kaže: »A da je i naišao na mjesta, kao što je citirano mjesto iz Lavergne-Peguilhena, ona tada ne bi mogla napraviti nikakav utisak na njega, ako bi uopće shvatio, što su ti ljudi htjeli da kažu. Marx je tada bio hegelijanac, i za njega je u ono doba to mjesto predstavljalo opsolutnu jeres. O ekonomiji tada on nije znao apsolutno ništa, pa mu se, prema tome, za riječi »oblici privrede« nije mogla vezati nikakva predodžba, i zato bi mu mjesto, koje je u pitanju, čak ako ga je i znao, na jedno uho ušlo, a na drugo izašlo, a da ne ostavi nikakav primjetan trag u njegovu pamćenju. Ali teško mogu vjerovati, da su se u spisima historijsko-romantičarske škole, koje je Marx čitao između 1837. i 1841. godine, mogli naći slični zvuci.«²

Nadalje, Mehring kritički analizira stav, da je historijski materijalizam samo jedna proizvoljna konstrukcija povijesti, koja sve njene dimenzije i oblike svodi na neku ispraznu i suhu formulu, da on negira sve duhovne i kulturne povijesne snage i vrednote, te se historija svodi na jednu čvrstu mehaničku nužnost, fatalizam, u kojem je čovjek nemogućan i rastočen u tom zbivanju, i, naj-

² Isto, str. 18.

zad, da historijski materijalizam poriče moralne snage, maksime i mjerila. On dokazuje, da je istina historijskog materijalizma upravo u protivnim stavovima, jer je historijski materijalizam kao znanost proizvod razvoja njemačke spekulativne filozofije od Kanta, preko Fichtea i Schellinga, do Hegela, zatim francuskog i engleskog socijalizma Saint-Simona, Fouriera i Owena i tako dalje i materijalizma; no on nije neki u sebi zatvoren sistem, već znanost (i metodologija), koja se sa daljnjim objektnim razvojem i sama razvija, t. j. mijenja i otkriva nove zakone i forme konstituiranja čovjeka. Mehring kritizira Bartha, koji tvrdi, da je historijski materijalizam poluistina, do koje je Marx došao »u momentu novinarske lakomislenosti«, da ekonomika nije osnova politike, da odnosi vlasništva nisu samo pravna formula za stvarne odnose produkcije i da historijski materijalizam, prema Barthu, ignorira prirodne elemente i oblike i tako previđa neke posebne materijalne okolnosti, iako historijski materijalizam to nikada nije tvrdio, i t. d. Tu je, pored ostaloga, jedna interesantna opaska Mehringa o nekom američkom putniku Kennanu (Zeltleben in Sibirien), »koji je, zahvaljujući svom oštrom oku i zdravom razumu, već kao 20-godišnji mladić na svoj način također otkrio historijski materijalizam, a da pritom nije imao pojma o Marxu ili Engelsu, pa čak ni o svom zemljaku Morganu.«³

*

No ovaj rad Mehringa ima, prije svega, historijsko značenje, jer u njemu nisu razvijeni neki novi stavovi i određenja, nego su eksplicirane već poznate misli Marxa i Engelsa, naročito u polemici sa P. Barthom. O tom radu je Engels 14. srpnja 1893. godine pisao Meh-

ringu:⁴ »Ovi stavovi su razvijeni potpuno uvjerljivo i jasno, samo što se Engelsu pridaje veća vrijednost nego što mu pripada. No tu je, pored ostaloga, prevideno novo tumačenje ideologije — čemu su krivi i sami Marx i Engels, što su sve političke, pravne, umjetničke, filozofske i druge kulturne i ideološke oblike i odnose prosto deducirali iz ekonomskih oblika, jer ideološki oblici zacijelo imaju svoju relativnu samostalnost, slobodu i povijest, svoj kontinuitet, na kojem se konstituiraju i u sebi razvijaju. A ideologija je, prema Marxu, ustvari metafizika cjelovita čovjeka, sistemizirana otuđena svijest čovjeka o prirodi i samome sebi, o pravim povijesnim snagama: u njoj čovjek sve oblike cjeline svijeta deducira iz čistog mišljenja kao nekog potpuno samostalnog bića — monade. To dolazi otuda, što ideolog polazi od sebe, svojeg bića, što se on prema cjelini svijeta odnosi samo posredstvom misaonih i ideoloških oblika, te se svijet pojavljuje kao njegova projekcija. On postavlja sebe kao osnovu, cilj i mjerilo gibanja čitavog svijeta. Postupa, dakle, potpuno ideološki, odnosi se prema svijetu u tim historijskim uvjetima na jedino povijesno objektivno moguć način.«

Taj propust, pa i izvjesno simplificiranje zakona historijskog materijalizma kod Mehringa — koje potječe djelomično otuda, što ne poznaje dijalektičko-spekulativnu filozofiju Hegela, a djelomice i otuda, što ne poznaje ranije Marxove radove »National-Economie und Philosophie« (1844.), »Die deutsche Ideologie« (1845.), koji zadiraju dubinom i ljepotom misli, što su neposredno nastale iz Hegelove i Feurbachove filozofije — dali su povoda i Paulu Barthu da napada historijski materijalizam.

⁴ Franz Mehring, Historija njemačke socijalne demokracije, Knjiga I., Kultura 1932., str. 338.

BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE

MARTIN HEIDEGGER: Holzwege 345 str. in 80 drugo, neizmijenjeno izdanje; Vittorio Klostermann Frankfurt am Main, 1952.

Novo djelo Martina Heideggera sastoji se od šest članaka, koji su nastali u vremenu od god. 1935. do 1946. »Holzwege« nisu zaokružene studije ni neka konačna rješenja. »U šumi su putovi, koji, pretežno zarašteni, svršavaju uvijek u neprohodnom. Oni se zovu šumski putovi...« Sam naslov djela je dvosmislen. »Holzwege« znače i šumske putove, kojima ide autor, a oni vode u nepoznato, ali i krive putove, stramputice, kojima je išla misao Zapada od Grka do danas. Članci su poredani kronološki, no mi ćemo ih spominjati u tematskom slijedu.

»Holzwege« su u brizi zbog zbrke, koja vlada u suvremenom svijetu. Suština te zbrke leži toliko duboko, da »ni političke ni ekonomske, ni sociološke, ni tehničke ni znanstvene, ni metafizičke, ni religiozne perspektive ne dosižu da bi mislile, što se u ovom vremenu događa« (Nitzsches Wort »Gott ist tot« — str. 245). Zbunjenost suvremenog svijeta jest u tome, da ne zna, što je bitak. Suvremeni čovjek stoji u zaboravljenosti bitke (Seinsvergessenheit). »Čovjek je u skoku da se baci na cjelinu zemlje i njene atmosfere, da prisvoji skriveno prebivanje prirode u obliku sila i da tok povijesti podvrgne planiranju i upravljanju jedne zemaljske vlade. Taj isti ustanički čovjek nije u stanju da kaže, što jest, da kaže što je to, da jedna stvar jest... (Der Spruch des Anaximander — str. 343).

Povijest zaboravljenosti bitka — to je povijest zapadnoevropske metafizike. Ona je u svojoj osnovi povijest zaborav-

ljenosti bitka. Iako se mnogo govori o bitku (Sein), uvijek se govori o bitku kao nekom bivstvujućem (Seiendes), bitak se uvijek misli od bivstvujućeg, a ne obrnuto. Bitak je u najboljem slučaju bitak bivstvujućeg. Istina bitka nikad ne dolazi na svijetlo. Bitak nije ni čovjekovo otkrivanje bivstvujućeg, ni bivstvujuće u cjelini, već ono, što se događa među njima, neskrivenost sama.

Metafizika kao izraz zaboravljenosti bitka nije »naprosto omaška čovjeka«. (str. 244). »Ona spada i sama u sudbinu bitka« (str. 244), jer bitak svijetli tako, da se istovremeno i skriva. To je šutnja bitka (Epoché des Seins); ta šutnja spada u skriveni karakter vremena i označava u bitku mišljenu suštinu vremena.

Sam početak metafizike, o kome govori članak »Izreka Anaximandra« (str. 296 — 314), pokazuje, kako se čitava zapadnjačka metafizika per definitionem kreće u dimenziji bivstvujućeg. Početak mišljenja je početak metafizike — mišljenja bivstvujućeg.

Descartes je početak završetka zapadnjačke metafizike. Tu je nivelirani pojam bitka doveo do toga, da svijet postaje slika subjekta. O tome govori članak: »Die Zeit des Weltbildes« (str. 69 — 105).

Članak »Hegelov pojam iskustva« (str. 105—193) tretira zaokruženi oblik zapadnjačke metafizike kod Hegela, kad je »istina bivstvujućeg izgledala kao apsolutna izvjesnost bitka samog.« (str. 141). Ukoliko suština čovjeka pripada Parusiji bitka kao apsoluta, Hegel je već otpočeo prevladavati metafiziku. Hegel se ipak mora svesti na metafiziku. »...jer bitak misli od bivstvujućeg.« (str. 166). Članak je komentirano izlaganje uvoda »Fenomenologije duha«.

³ Isto, str. 85.

S Nietzscheom je metafizika u svom posljednjem stadiju. Članak »Nietzscheova riječ »bog je mrtav« (str. 193—245) pokazuje, kako je Descartesov subjektivitet nužno postao volja za moć. Bitak je postao vrijednost. Tu je suština nihilizma: »Bitak je postao ništa, s njime je ništa.« (str. 244). Tako je krajnji rezultat zapadnjačke metafizike pokazao, da je »povijest metafizike kao povijest zaboravljenosti bitka u svojoj suštini nihilizam«. (str. 244).

Treba napomenuti, da iz ovog stava postaje jasniji i smisao Heideggerova djela »Što je metafizika«. U tome djelu Heidegger je pokazao, da je metafizika mišljenje kome se bitak pokazuje kao ništa.

Članak »Wozu Dichter« (str. 248—296) napisan je u spomen dvadesetgodisnjice smrti Reiner Maria Rilkea. On govori o smislu pravog pjesništva. Pjesnik je onaj, koji misli bitak. Rilke je dobrim dijelom svoga opusa dospio do toga stadija. Hölderlin, međutim, ostaje nenadmašeni uzor i do danas, jer je shvatio istinu o bezdomovinskoj sudbini suvremena čovjeka.

Članak »Porijeklo umjetničkog djela« uperen je protiv pokušaja da se estetički odredi smisao umjetničkog djela. Estetika nije u mogućnosti da to učini, jer uvijek nastoji da djelo odredi iz »Stoff-Form Gefüge« (str. 17). Heidegger naprotiv tvrdi, da suština umjetnosti leži u tome, da je ona »postajanje i događanje istine« (str. 59). Tu se naravno, misli istina bitka.

Neobično je zanimljivo, kako Heidegger misaono (Das wesentliche Denken, Denken des Seins) prodire u umjetnost i odriče, da se bilo kako drukčije može prodrijeti u njen smisao. Samo misao bitka dohvaća dimenziju istine umjetnosti. U pogovoru tome članku autor postavlja pitanje o budućnosti umjetnosti i slaže se s Hegelom, koji je u svojoj »Estetici« rekao, da je umjetnost za nas stvar prošlosti.

Čitavo djelo predstavlja posljednji stadij autorove misli, koji je još pregnantnije formulirana u »Pismu o humanizmu« (1949). Po svojim težama ovo djelo nije manje originalno nego što je »Sein und Zeit«.

D. Pejović

E. F. CARRITT, THE THEORY OF BEAUTY

(Teorija ljepote), Methuen, London, 1949, str. 344.

Ovo je već peto izdanje engleskog estetičara, čiji je jednostavni i jasni stil našao veliki broj čitača. U ovoj knjizi obrađuje razne estetske teorije o lijepom. Knjiga je razdijeljena na najtipičnija shvaćanja o fundiranosti samog estetskog fenomena. Tako u poglavlju »hedonističko-moralnoj teoriji«, prikazuje koncepciju od Platona, Tolstoja i Ruskina: u »realističko-tipskoj teoriji« shvaćanja Platona, Aristotela i engleskih estetičara 18. stoljeća (Rymer, Denins, Johnson, Dryden) naročito u vezi sa diskusijom o Shakespeareovom opusu. U poglavlju o »intelektualističkoj teoriji« govori o Kantu i Coleridgu, a kod »emocionalističke teorije« o Schopenhaueru i Nietzscheu. Zatim posebno još o intelektualističkoj teoriji Hegela. Najviše mjesta posvetio je autor ekspresionističkoj teoriji Crocea. Na koncu knjige obrađuje još problem uzvišenoga i problem formalne i ekspresivne ljepote, te teoriju »Einfühlung« (od Th. Lippsa).

Sam Carritt približuje se najviše Croceovom shvaćanju lijepoga, iako se ne slaže sa njegovim izjednačivanjem intuicije i ekspresije.

Carritt kaže u zaključku: »Doživljaj ljepote je jedna aktivnost; i kao takva na vlastiti način dobra i ugodna; ona je stoga bila pobrkana sa moralom i ugodom. Njena aktivnost je kontemplacija strasti; i kao takva je bila izjednačena sa spoznajom i sa osjećanjem uopće. Ona posmatra strast izražavajući je u osjetnom obliku, i stoga je bila krivo shvaćena kao imitacija prirodnih predmeta.« (str. 296).

F. P. Wilson i Bonamy Dobrée: POVIJEST ENGLJSKE KNJIŽEVNOSTI, OXFORD

U Engleskoj se već prije rata osjećala potreba nove povijesti engleske književ-

nosti. Da bi se ispunila ta praznina, oxfordsko je sveučilište započelo izdavati novu povijest engleske književnosti u redakciji profesora F. P. Wilsona i Bonamy Dobréea. To bi opsežno djelo imalo dati cjelokupan pregled povijesti engleske književnosti od njenih početaka do danas. Iako će to biti uglavnom povijest engleske književnosti, ne će se, vele izdavači, zanemariti ni ostale grane umjetnosti, pa će to ujedno biti i povijest političkih, filozofskih, znanstvenih i socijalnih misli, koliko su one iznesene u književnosti ili ako njihovo tretiranje pomaže boljem razumijevanju književnosti.

Djelo je zamišljeno u 12 knjiga. Dosad su izašle dvije knjige u tri sveska. Knjigu II., svezak 1., »Chaucer i XV. stoljeće« napisao je H. S. Bennett, docent za englesku književnost u Cambridgeu. Bennett nastoji da prikaže djelo najvećeg engleskog srednjovjekovnog pisca, Geoffrey Chaucera, oca—osnivača engleske poezije, i da osvijetli XV. stoljeće s modernog stanovišta nauke o literaturi. U knjizi II., svesku 2. E. K. Chambers (poznati stručnjak za staru englesku književnost) obrađuje englesku književnost pri kraju Srednjega vijeka. U četiri poglavlja-eseja, od kojih svaki čini zasebnu i definitivnu cjelinu, obrađuje Chambers srednjovjekovnu liriku, popularnu narativnu poeziju i baladu i Thomasa Malloryja. U V. knjizi Douglas Bush je obradio period engleske književnosti od 1600. do 1660., period, koji je među književnim historicima XX. stoljeća privukao najviše pažnje. Ne zapostavivši ni manje pisce, Bush je detaljno obradio Jonsona, Donneu, Bacona, Browna, Hobbsa i Miliona. Posebno mjesto u tom stoljeću zauzimaju literatura putopisa i prijevodi. Osobito je vrijedno poglavlje o političkoj, naučnoj i vjerskoj pozadini stoljeća, koje je karakteristično po svojem ubrzanom tempu prijelaza iz Srednjega vijeka u moderni.

Kritički pregled moderne američke književnosti, baziran na pregledu američke misli i socijalne strukture, daje nam Heinrich Strauman, profesor engleske književnosti na sveučilištu u Zürichu, pod naslovom »American Literature in the 20th Century«, London 1951., p. p. 189. Autoru je glavna svrha da opiše opće osnovne životne koncepcije američkih književnika, te podvlači djela pojedinih vodećih pisaca toga doba i vrijednosti u koje ti pisci vjeruju. Naročito se trudi da uspostavi veze između misli, koje su izrazili romanopisci, dramatičari i pjesnici, i pogleda esejista i vodećih filozofa, koji daju okvir toj cjelini. On polazi od toga da ovo današnje moderno doba, ma kako različite i mnogobrojne bile tendencije, misli i sredstva izražaja, daje i ima svoj definitivan karakter. Autor analizira glavne aspekte toga doba, da bismo razumjeli otvorene kontradikcije i zagonetne komplekse modernog američkog gledanja. Strauman je originalan u svojoj novoj, općoj podjeli, koja nam daje jasnu sliku analize, kojom on pristupa američkoj literaturi.

Poeziju tretira kao »profinjeni i stvaralački odraz stavova sadašnjega doba«, a dramu smatra izrazom »golemog i strašnog sukoba, koji se nužno rađa zbog postojanja temeljito suprotnih pogleda«. Autor smatra, da je bilo potrebno dati ovakav pregled američke književnosti, koju prosječni evropski čitalac jednostrano prosuđuje prema best-sellerima. Osim toga taj pregled, po autorovoj intenciji, treba da nejednaku sliku, koju Evropljanin stvara o američkoj civilizaciji, ujednači i da jednostrani pogled na američku misao u Evropi ispravi. Analiza najvažnijih književnih djela izvršena je tako, da čitalac dobiva grubu, ali točnu impresiju sadržaja i karaktera.

R. Filipović

D. D. Blagoj: ISTORIJA RUSSKOJ LITERATURE XVIII. veka. Izdanje 2-oje, pererabotanoje.

Ovaj visokoškolski udžbenik povijesti ruske književnosti XVIII. stoljeća prerađena je djela, koje je izišlo u Moskvi 1945. godine. On predstavlja standardni priručnik, koji obrađuje rusku književnost razdoblja, karakterističnog po tome, što je Rusija tada polagala osnove svojoj modernoj, u zapadnoevropskom smislu, književnosti uvelike zahvaljujući utjecajima Zapada, kojima je Petar I. otvorio put u Rusiju. Taj pripremni, diletantski i u maloj mjeri originalan karakter te literature primijetio je već Bjelinski, a to je istakao u uvodu u prvo izdanje svoga djela i Blagoj, podcrtavajući ujedno s punim pravom ime, koja su dala izvorna ostvarenja trajne umjetničke vrijednosti (Fonvizin, Radicev, Derzavin). Ovakav stav Blagoja razabire se u cijelom prvom izdanju, premda on ne zaboravlja nikada istaći ono što je u toj književnosti umjetnički vrijedno, izvorno i po svojim klasnim tendencijama progresivno.

U drugom »prerađenom« izdanju izvršene su mnoge izmjene. Već sam uvod pokazuje njihov smisao. Konstatacije o književnosti XVIII. stoljeća kao pripremnoj fazi ruske književnosti, kao laboratoriju jezika i formi, iz koga nisu izišle značajnije estetske vrijednosti i o »tjeseznoj općenju« njezinom sa Zapadom stidljivo su potisnute u drugi plan. Nasuprot tome na prvo mjesto istaknuta je uloga ruske države u XVIII. stoljeću i »patriotizam« njene književnosti. Usto je Blagoj spomenuo i zapadne utjecaje, ali je, pozivajući se na neki citat iz jednog tadašnjeg časopisa dao do znanja čitaocu, da »vrlo često učenik zna više od svog učitelja«.

U skladu s tako izvrnutim uvodom Blagoj je izvršio i redukciju čitavih poglavlja, koja govore o zapadno-evropskim književnim školama, koje su našle svoje oponašatelje u Rusiji. Tako će čitalac uzalud tražiti poglavlja o evropskom klasicizmu i sentimentalizmu, pa suse u kojima se govori o utjecaju Sterne-a na Radiševa ili o »preobražaju buržoaskoga evropskoga sentimentalizma u feudalno-utopijski Karamzinov sentimentalizam« i t. d. Nasuprot tome dodano je knjizi ono što bi trebalo da jača »nacionalni ponos« i ruski »patriotizam«. Tako su prigodne ode što je Lomonosov pjevao ruskim caricama značajne ne samo za razvitak ruskoga stiha i Lomonosovljeve misli, (I. izdanje) već i zbog svog »herojskog patosa« i zbog toga što je Lomonosov u njima »prviput u ruskoj književnosti punim glasom progovorio o visokom zvanju pjesnika« (II. izdanje). Karakterističan je i novo umetnuti pasus u kome Blagoj iz drugog izdanja kritizira Petra I. posve u duhu slavofilskih spisa iz prošlog stoljeća. Govoreći o Petrovim reformama i evropeizaciji Rusije novi Blagoj tuguje za »narušavanjem narodnih običaja i navika«, nad »uvrijeđenim nacionalnim osjećajem« i ističe, kako je uslijed Petrovih reformi »kroz prozor, kojega je probio u Evropu, nahrupila u Rusiju svakojaka inozemna prljavština« iz koje su se kasnije regrutirali »najgori ugnjetači ruskoga naroda«, što su bili toliko utjecajni da su čak i »smetali njegovu razvitku, kretanju naprijed«.

Ipak moramo istaći, da Blagoj te svoje promjene nije proveo grubo i neznačajki već čak i dosta diskretno, te ni ovim izdanjem nije do kraja iznevjerio svoj ugled naučnoga radnika.

A. F.

IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA

GODIŠNJA SKUPŠTINA

Društva nastavnika Sveučilišta, visokih škola i saradnika naučnih ustanova

U dvorani Hrv. glazbenog zavoda održana je 15. prosinca o. g. Godišnja skupština Društva nastavnika Sveučilišta, visokih škola i saradnika naučnih ustanova.

Od pozvanika Skupštini je prisustvovao u ime CK SKH drug Nikola Sekulić-Bunko, u ime Republičkog vijeća Saveza sindikata Hrvatske drug Drago Bogdanić, nadalje predstavnik Društva univerzitetskih nastavnika u Beogradu prof. dr. Matija Ambrožić, predstavnik istog Društva u Ljubljani prof. dr. Lado Vavpotič, zatim članovi Gradskog i Sveučilišnog komiteta SKH, predstavnik Saveza studenata i drugi.

Tajnički izvještaj dao je pregled prilično žive i opsežne djelatnosti Društva u minuloj godini (organiziranje priredaba i skupova političko-manifestativnog karaktera, diskusije o aktualnim pitanjima nauke i kulture u društvenim prostorijama, organizacija Stručne konferencije o Sveučilištu, diskusija o Nacrtu zakona o univerzitetima, razne inicijative pojedinih grupa i t. d.), ali je dosta opširno postavio također i niz problema, koji su se pojavili zbog zaostajanja Sveučilišta i nauke za općim razvitkom naših proizvodnih snaga i odnosa. Rješavanje tih problema odlučno traže interesi i Sveučilišta i nauke, pa je tome i sama Rezolucija VI. kongresa SKJ morala posvetiti posebnu pažnju. U prvom redu radi se o borbi za dalje razvijanje demokratskih odnosa na Sveučilištu i u naučnim ustanovama, jer su upravo ti odnosi, usklađeni s razvitkom naše socijalističke demokracije, faktor bez koga se ne mogu uspješno rješavati goruća nastavna i naučna pitanja, kao što su idejnost visokoškolske nastave i naučnog rada, razvijanje zdrave izmjene i borbe mišljenja, odgojna funkcija Sveučilišta te organsko saživljavanje nauke i naučnih radnika sa širim narodnim masama, u prvom redu s radničkom klasom naše zemlje.

U diskusiji — koja je, uzgred rečeno, po svom kvantitetu bila ispod nivoa mogućnosti prisutnog članstva — govorilo se o potrebi razvijanja demokratskih odnosa na Medicinskom fakultetu (S. Vukadinović) o važnosti teoretskog uopćavanja naučnih dostignuća i o časopisu »Pogledi« (R. Supek), o stručnim problemima na Sveučilištu i u naučnim ustanovama (B. Težak). Ostali diskutanti uzimali su većinom riječ u vezi s ekonomskim problemima članstva, prvenstveno o napredovanju i nagrađivanje asistenaata.

Sa Skupštine su poslani protesti u povodu primanja Frankove Španije u UNESCO, kao i u povodu smišljene vatikanske provokacije u vezi s imenovanjem Alojza Stepinca za kardinala rimske crkve.

Godišnja skupština odredila je sadržaj rada Društva u idućoj godini zaključcima, koji glase:

»Skupština zaključuje, da se rad Društva u idućoj godini usmjeri k okupljanju i organiziranju svih snaga za dalje unapređenje Sveučilišta kao najviše naučne i nastavno-odgojne ustanove. U tom pravcu treba:

1. provesti do kraja borbu za nove nastavne planove i razviti živu aktivnost oko nastavnih programa i usklađivanja naučnog rada s potrebama našeg socijalističkog razvitka. U tom smislu nastaviti i s aktivnošću, koju je pokrenula Stručna konferencija o pitanjima Sveučilišta;

2. razvijati demokratske odnose na Sveučilištu i u naučnim ustanovama i shvatiti te odnose kao bitan preduvjet za rješavanje svih gorućih pitanja nauke i nastave;

3. voditi stalnu brigu ne samo o obrazovanju, nego i o odgoju studenata. U tu svrhu uspostaviti čvrst kontakt s organizacijom Saveza studenata;

4. raditi na povezivanju naših članova s radničkom klasom i ostalim trudbenicima, uključiti se u općekulturni i prosvjetni rad na izgradnji socijalističke kulture i narodnog prosvjećivanja i time ispuniti dužnost, koju je postavio apel Prosvjetnog sabora Saveza kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske;

5. ideološki rad još jače aktivizirati unutar pojedinih grupa, a u okviru samog Društva nastaviti diskusije o važnim aktuelnim kulturnim i naučnim problemima te povezati te probleme s našim općim kulturnim životom;

6. nastaviti borbu za pravilno napredovanje i nagrađivanje naučnih kadrova, napose asistenata. U tom pravcu provesti suradnju s ostalim društvima nastavnika sveučilišta, visokih škola te saradnika naučnih ustanova u zemlji.

Skupština je nadalje prihvatila prijedlog o izmjeni društvenih pravila. Otvaranjem podružnica na Rijeci i u Splitu Društvo je i na vidljiv način postalo sindikalna organizacija u rangu zemaljskog odbora. Stoga je bilo potrebno, da se Društvo nazove »Društvo nastavnika Sveučilišta, visokih škola i saradnika naučnih ustanova NR Hrvatske« (mjesto »... u Zagrebu«, kao što je bilo dosad), da pojedine grupe dobiju naziv podružnice, a da se godišnje skupštine održavaju delegatskim sistemom, kao što se to radi i po drugim zemaljskim odborima struka.

Na koncu je izabran novi Upravni odbor, Nadzorni odbor i Sud časti. U Upravni odbor su birani: dr. Marijan Horvat, dr. Niko Skrivaneli, dr. Šimun Babić, dr. Branimir Gabričević, ing. Mate Janković, dr. Ante Zimolo, dr. Grga Gamulin, dr. Željko Kovačević, Ljerka Dočkalj, dr. ing. Božo Težak, dr. Marijan Tkalčić, Ivan Klauzer i dr. Branko Koić. — U Nadzorni odbor: dr. Vladimir Vranić, mr. dr. Branka Akačić i dr. Josip Ivoš. — U Sud časti: dr. Stjepan Pataki, dr. Marko Kostrenčić, ing. Niko Malešević, Zdenko Vojnović i dr. Srećko Zuglia.

Skupština je dugotrajnim aplauzom odala priznanje dosadašnjem predsjedniku dru. Stjepanu Patakiju, koji — i pored želje članova — iz zdravstvenih razloga nije mogao prihvatiti kandidaturu za Upravni odbor.

g. s.

Niko Malešević:

O REŽIMU STUDIJA NA TEHNIČKOM FAKULTETU I POSEBNO NA STROJARSKOM ODJELU

O novom režimu studija na Strojarskom odjelu Tehničkoga fakulteta postoje različita, pa i protuslovna mišljenja, stoga je potrebno, da se to pitanje potanje proanalizira.

Započet ćemo od glavne koncepcije studija na našim univerzitetskim i sličnim školama, koncepcije, koju su svi naši forumi prihvatili nakon III. plenuma CK KPJ, a na osnovu koje je opći režim studija postavljen na slobodnijoj bazi od onoga, koji je dotad kod nas postojao. Osnovni je zadatak odgojiti slobodne, neukalupljene stručnjake visoke kvalitete, s dovoljno širokim općim poznavanjem svoje struke, koji će znati i moći stvaralački raditi u revolucionarnom periodu izgradnje socijalizma kod nas.

U svijetu postoje različiti sistemi visokoškolske tehničke nastave, od potpuno liberalnog po nekadašnjem srednjeevropskom uzoru do potpuno vezanoga, kakav danas postoji u gotovo svim zemljama zapada, naročito u SAD, a također i u SSSR-u. Ovu činjenicu moramo naglasiti odmah u početku, jer se kod nas katkada misli, da je vezani sistem sovjetski izum, a međutim on je tamo, kao i mnoge druge stvari, samo kopija. Po proširenosti tih dvaju krajnjih tipova, nevezanog i vezanog, danas je — obrnuto nego nekoć — onaj vezani daleko prošireniji, tako da ga u tehničkoj nastavi uvodi i srednja Evropa, t. j. nekadanja kula slobodnog sistema visokoškolske nastave. Činjenica da u svijetu postoje obje krajnosti, upućuje nas na to, da ne ustvrđujemo olako, da je jedino ovaj ili onaj sistem ispravan, kao što se kod nas katkada čini. Naročito je, naime, zanimljivo i značajno to, što upravo zemlje s jakim industrijalizacijom imaju ili uvode vezani sistem nastave.

Prelazilo bi svrhu i opseg ovog članka kad bi se htjelo dublje analizirati koji od ta dva sistema ima prednost uopće. Meni se čini, da možemo kreirati od postavke prihvaćene na sastancima Odbora za sveučilište i visoke škole, koji je za današnje naše prilike i današnju razvojnu fazu, u kojoj se tek počinje s industrijalizacijom, našao najprikkladnijim oblik, koji stoji po sredini između ta dva krajnja sistema. Naš je narodni dohodak još malen, cilj nam je da ga što prije povećamo, a iz potpuno slobodnog sistema studija, neminovno bi slijedio gubitak energije i vremena, što se ne smije dopustiti. S druge strane, početni stadij naše industrijalizacije, u kojemu naša privredna poduzeća još nemaju tradicija ni dovoljnog kadra visoke stručnosti, sili nas da našim budućim stručnjacima dajemo ne samo visoko stručno znanje nego i da u njima odgajamo čvrst i odvažan karakter, koji će u ta poduzeća unijeti mnogo više samostalnosti i samoinicijative u radu, nego što je to potrebno u zemljama razvijene industrijske tradicije. Potpuno vezani sistem studija nije nikako prikladan, s jedne strane, za odgajanje samostalnih i odvažnih karaktera, koji će svoje znanje primjenjivati stvaralački, a s druge strane, nije koristan ni za postizavanje visoke kvalitete znanja, jer suviše vezuje studenta na hvatanje rokova, a to znači na učenje »za ispit«, što se najvećma protivi solidnom studiju. Iz ovoga proizlazi, da postavku srednjega puta, t. j. poluslobodnog sistema, treba za današnje naše prilike uzeti kao optimum. Usvojimo li to, moramo prihvatiti i sve konzekvencije, koje odatle slijede.

Kako je ta koncepcija zahvaćena u novom režimu studija Strojarskog odjela Tehničkog fakulteta? Da iznesemo nekoliko karakteristika. Taj sistem vezuje studente prvih dviju godina na svladavanje izvjesnog dijela materije u određenim vremenskim rokovima (uvjeti za upis u treći i peti semestar). Dalje, vezuje studente na to, da do početka šestoga semestra svladaju gotovo čitavo gradivo prvih dviju godina (t. j. treba da imaju položen pripremni ispit, koji zahvata to gradivo). Iza toga ne postoje više nikakvi uvjeti osim u pogledu prakse. Po tom je režimu, dakle, student u prvim dvjema godinama vođen — iako u manjoj mjeri nego dosad — a u višim godinama slobodan.

U načelu su isti princip zauzeli svi odsjeci Tehničkog fakulteta, a i neki drugi fakulteti, i mi smatramo, da je upravo ovakvim načinom djelomične vezanosti, odnosno slobode, najbolje pronađen onaj srednji put, o kojemu je riječ u uvodu. Vezanost je provedena kod nižih godišta, t. j. u vrijeme, kad je ona korisnija od slobode iz dva razloga. Student je netom stigao iz srednje škole, gdje je bio potpuno vezan. Nagao prijelaz u potpuno slobodan studij doveo bi prosječnoga studenta — a o njemu se radi — do toga da izgubi mjeru i da zanemari studij. Student u tom periodu još ne poznaje problematiku svoga studija i ne može da se sam orijentira, pa mu upravo treba pomoć stanovite vezanosti u režimu studija. Osim toga, u prvim se godištim radi o predmetima, koji čine temelj studija na Tehničkom fakultetu i koji su uzajamno, kao i s predmetima, koji slijede kasnije, tako vezani, da bez njihova poznavanja student ne može uspješno napredovati. To su ujedno oni predmeti, koji zbog svoje općenitosti daju studentu širinu u svladavanju njegove struke. Tu se studentu ne može dati sloboda, tu on nema što da bira, on mora sve to svladati. Ukoliko zaostane za redovnim nastavnim planom, a želi gradivo dobro svladati, nevezani režim studija dovodi ga do sve većih zaostajanja, koja, na kraju, imaju za posljedicu predugo trajanje studija ili pak nesolidan studij. To potvrđuju sva dosadanja iskustva. Zbog toga je potreba veće pove-

zanosti studija za niža godišta pravilno uočena i jednodušno prihvaćena, pa ne treba na tome posebno insistirati.

Pitanje, međutim, u kojem se mišljenja razilaze, jest u tome, ne obara li i ovaj smanjeni stepen povezanosti kvalitet znanja time, što sili studente da održe razmjerno visoki tempo rada. Neosporno je, da se u dužem vremenskom razdoblju može gradivo svakoga pojedinog predmeta solidnije proučiti; no neosporno je također, da se u dužem vremenskom razmaku može učiti udobnije, t. j. sa manje zalaganja i napora. Duži vremenski razmak, dakle, ne mora uvijek dovesti do stjecanja solidnijeg znanja, nego jednako može studenta prepustiti nemarnom radu. Moglo bi se reći: pa kome se ne žuri, neka uči dulje vremena, prisilit će ga već ekonomski razlozi da ipak završi. Bez obzira na to, što zajednica ne bi mogla biti nezainteresirana, ako bi kod nas i dalje visoko kvalificirani stručnjaci završavali studije i dolazili u proizvodnju nekoliko godina kasnije nego u drugim državama, suviše slobodan režim studija u tim prvim godinama prouzrokovao bi velik »pomak faza« između onoga, što student sluša na predavanjima i onoga, što on stvarno proučava. Kod predmeta tih godišta, čije se gradivo nadovezuje jedno na drugo, ovakav pomak faza neminovno obara kvalitet znanja, jer na kraju student ne može slijediti predavanja, pa mu ona više ne koriste. Prema tome, u prvim godištim treba studenta očuvati od prevelikoga pomaka faza, time da se bar u ograničenoj mjeri veže tako, da između ispita i predavanja drži korak, jer mu upravo to omogućuje da stekne bolji kvalitet znanja. Jasno, samo omogućuje, a ne sili ga na to, baš kao što ga ni duži vremenski period, t. j. veća sloboda, na to ne sili.

Da bi ipak i vezivanje na neke rokove bilo što manje kruto, Tehnički fakultet baš na inicijativu Strojarskog odjela ne propisuje predmete, koji moraju do tih rokova biti položeni, nego propisuje samo ukupan broj tjednih sati predavanja, za koje moraju biti položeni ispiti. Studenti, dakle, nisu vezani baš na određeni predmet, nego samo na sykladavanje stanovitoga tereta. To, s jedne strane, daje studentu veću slobodu u redosljedju polaganja, a s druge strane, ne zaustavlja i ne koči onakvog studenta, koji je u cjelini dosta radio, ali koji nije iz nekog predmeta zadovoljio na ispitu iz razloga, koji ne moraju uvijek biti posljedica općeg nesolidnog rada.

Za bolji kvalitet znanja Strojarski odjel koristi propis o polaganju pripremnog ispita, koji je Tehnički fakultet ponovno uveo, nešto drukčije od ostalih odjela. Strojarski odjel oslobađa studente od komisijskog polaganja pripremnog ispita, ukoliko su pojedinačne ispite za predmete, koji spadaju u pripremnii dio studija položili, sa stanovitom prosječnom ocjenom. Osim toga propisuje sam komisijski ispit kao skupni ispit za četiri glavna predmeta pripremnog dijela studija. Prema tome, iako su studenti vezani na stanovite rokove, oni se ne smiju upustiti u lov na rokove po sistemu učenja »za ispit«, jer tada ne će moći postići prosječnu ocjenu, koja ih oslobađa od komisijskog polaganja ispita, koji će opet moći položiti samo uz dovoljno kvalitetno znanje zbog zahtjeva, koji ovakvi kompleksni ispiti stavljaju na kandidate. Studenti će, dakle, imati interesa, da uče bolje već za pojedinačne ispite i da samo dobrom spremom hvataju rokove, koji su za te ispite određeni, jer bi naknadno upotpunjavanje znanja za komisijski ispit tražilo od njih daleko više vremena i energije.

Odavno postavljeni princip zahtijeva, međutim, od studenata priličan napor, koji ne će moći svladati velik broj studenata. Zbog toga upravo tu točku novoga režima studija kritiziraju kako mnogi studenti, tako i nastavnici nekih odjela izvan strojarskog. Studij je, kažu, prenapet, pa ga treba olakšati, da bi se osigurao kvalitet znanja. Za olakšanje predlažu dva načina: pomaknuti rok za pripremi ispit do početka VII semestra, kao što imaju neki drugi odsjeci na Tehničkom fakultetu, ili rastegnuti nastavni plan sa istim materijalom, koji je sada predviđen (dakle bez proširenja broja sati i gradiva), na devet semestara. Strojarski je odjel, nakon vrlo duge analize, odbio oba ta rješenja i našao svoje rješenje, koje predstavlja neku novost i koje će, po mišljenju nastavnika toga odjela, biti korisno i za kvalitet znanja studenata i za skraćenje trajanja studija prema dosadašnjemu.

Evo ponajprije nekoliko polaznih postavki, koje ne će posebno dokazivati, jer smatram, da su svestrano prihvaćene:

1. Režim studija treba da pomogne prvenstveno prosječnom studentu, t. j. procentualno najvećem broju studenata.

2. Studij na Tehničkom fakultetu općenito spada i uvijek je spadao među teške i naporene studije, i nikada, osim u maloj mjeri na Kemijsko-tehnološkom odsjeku, nije prosječan student završio taj studij ni približno u roku, koji je bio predviđen nastavnim planom.

3. Od potpune »sinhronosti« između slušanja predavanja i polaganja ispita odustali smo ustvari za prosječnog studenta, čim smo prihvatili princip iole slobodnijeg režima studija. Drukčiji zaključak predstavljao bi račun s koeficientom djelovanja 100%, čega nema ni u tehnici ni u životu.

4. »Pomak faza« između gradiva, koje se proučava za ispit, i onoga, što se sluša na predavanjima, kad se jednom pojavi, progresivno raste i kod prosječnog studenta redovno sve više obara kvalitet znanja, jer onemogućuje korisno praćenje sve većeg broja predavanja.

Ove nam četiri točke odmah pokazuju zašto Strojarski odjel nije prihvatio produženje studija na devet semestara. Prosječnom studentu time ne bi bilo pomognuto u smjeru postizanja boljeg kvaliteta studija, nego samo u smjeru lagodnijeg studija. Istina, povećao bi se nešto broj studenata, koji bi uspjeli učiti sinhrono s predavanjima. Za nešto smanjeni broj prosječnih studenata ostao bi ipak pomak faza, jer bi oni udesili svoj tempo rada za takav rastegnutiji plan, pa bi se ponovno preračunali kao što se u životu redovno prosjeku događa i opet zaostali. Time se, dakle, ne bi izbjegao pomak faza s njegovim štetnim posljedicama. Do obaranja kvaliteta studija došlo bi gotovo u jednakoj mjeri, a do produženja studija još i više.

Još je manje Strojarski odjel htio prihvatiti prijedlog da se pripremi ispit položi do početka VII semestra; time bi dao mogućnost za još veći pomak faza, jer je jasno ovo: ako student nije proučio gradivo prvih dviju godina do kraja V semestra, onda ga proučava tijekom VI semestra, a to znači, da umjesto jednosemestralnog pomaka faza imamo dvosemestralni pomak.

Umjesto svega toga Strojarski je odjel riješio ovo kompleksno pitanje na pomalo originalan način, kojim se — po mom sudu — povoljno doskočilo oprečnostima, koje proizlaze iz nastojanja da se slobodnijim režimom studija postigne i dobar kvalitet znanja i ne predugo trajanje studija.

Trebalo je računati s ovim činjenicama:

a) Grupni pripremni ispit, od čijeg se komisijskog polaganja oslobađaju samo studenti, koji su na pojedinačnim ispitima postigli određeni prosječni uspjeh (zasad 2,75), potiče studente da dobro spremaju pojedinačne ispite iz predmeta nižih godišta, dakle baš onih, na kojima se bazira studij na Tehnici.

b) Zbog potrebe takvog dobrog spremanja ispita, a uz napetost nastavnog plana, koja je za niža godišta ostala pri prijelazu na 8-semestralni studij, usprkos redukciji obaveznih predmeta, odnosno gradiva (jer je to uglavnom postignuto samo u višim godištim), tek će vrlo dobri studenti moći uhvatiti sve rokove i položiti pripremni ispit do početka VI semestra. Prosječnim će studentima to biti nemoguće.

c) Studenti, koji uhvate taj rok, imat će pomak faza od svega jednog semestra. Kako se, međutim, radi i onako o bar vrlo dobrim studentima, to ovaj mali pomak faza ne će za njih praktički imati štetnih posljedica. U pravilu će vrlo dobri studenti biti vrlo dobri u bilo kojem režimu studija.

Posljedice su te, da se prosječnim studentima, dakle većini njih, zapriječilo da s velikim pomakom faza gomilaju zaostatke, time ruše kvalitet daljeg studija i produžuju studij. Studenti, naime, koji nisu do početka VI semestra proučiti gradivo prvih dviju godina, efektivno su već u zaostatku, pa im nikakva formalna mogućnost da upišu daljnje semestre ne ukida taj zaostatak. Zaustavljanje takvih studenata predstavlja samo formalno registriranje stvarnoga stanja.

I sada dolazimo na osnovnu misao novoga režima studija Strojarskog odjela. Prosječan student je u pravilu dobar student. Nema razloga da on bude osuđen na ponavljanje godine. Stoga se on ne zaustavlja time, da se prisili na ponovan upis godine, nego mu se pruža institucija upisivanja međusemestara, koju će koristiti za uklanjanje zaostataka, a i za obavljanje prakse. Prema tome, vrijeme upisanih međusemestara ne samo da za njega ne predstavlja stvarni gubitak, nego se ono još koristi za važan zadatak njegova studijskog perioda, za koji bi inače morao utrošiti neko drugo razdoblje. Samo studenti, koji ne ispune ni taj uvjet, moraju ponoviti godinu, a to je i opravdano, jer je očito, da se više ne radi o prosječnim nego o slabim studentima.

Ovakav sistem veoma je koristan svim studentima (zanemarit ćemo one bar vrlo dobre, za koje smo već rekli da tip režima studija nije važan), jer im omogućuje da ulaze u viša godišta s potpuno proučenim gradivom nižih godišta. Učinjen je kraj gomilanju zaostataka i njihovu progresivnom rastezanju. Kolika će to biti korist za kvalitet studija u višim godištim, to mora svakome biti jasno; a usto se štedi i na vremenu baš time što je uklonjeno progresivno zaostajanje.

Ovo je glavno u novom sistemu studija Strojarskog odjela. Sada možemo ukratko razmotriti i neke sporedne elemente.

Najprije da pokažemo kako je uvjet za V semestar samo rezultat dosljedne primjene izložene institucije međusemestara. Studenti, koji su do upisa u V semestar toliko zaostali, da je očito da ne mogu do početka VI semestra položiti pripremni ispit uz dobar kvalitet znanja, upućuje se tim uvjetom odmah na upis međusemestara. Time im se ušteđuju uzaludni pokušaji da hvataju rokove, koje više ne mogu uhvatiti, ako žele zaostatke proučiti solidno. Ti se studenti dovode u njihovo stvarno stanje odmah po IV semestru i time im se omogućuje da koriste međusemetre odmah od početka na naj-

svršishodniji način. Taj uvjet, dakle, promatran na ovaj način, ne samo da nije neka kočnica u napredovanju, nego upravo obrnuto.

Dalje, da se vratimo na prigovor, koji se više puta postavlja tome režimu. Čemu je potreban takav napregnuti 8-semestralni nastavni plan, kad se unaprijed računa, da će biti zaostajanja; zašto se onda radije unaprijed nije uzeo 9-semestralni plan, uz jednako rasterećenje u pogledu gradiva? Zato što — uz slobodniji režim studija — zaostajanje ne zavisi samo od napregnutosti nego i od tempa rada. Svaka napregnutost sili čovjeka da od početka rasporedi svoj rad u izvjestan tempo: 8-semestralni studij u brzi, a 9-semestralni u nešto sporiji tempo. Sada tu nastupa djelovanje općih životnih zakona, koji su naročito djelotvorni kod studenata, koji se nalaze tek na pragu svoga života i koji oskudjevaju životnim iskustvima. Prosječan student u slobodnom režimu pravi raspored bez realnog koeficijenta sigurnosti i, dakako, preračunava se. Otuda za prosječnog studenta nastupa zaostajanje bilo kod kakve napregnutosti nastavnoga plana, ako, naravno, isključimo iz razmatranja krajnosti, neki nerazumno rastegnuti nastavni plan, kao i neki nerazumno sažeti nastavni plan. Izvjesnim napinjanjem nastavnog plana, kao što je to u današnjem 8-semestralnom planu, prisiljeni su studenti na oštar tempo rada, pa tko ga uz dobar kvalitet izdrži, moći će da ranije završi, a prosjek, koji ga ne izdrži, ima mogućnost da upisuje međusemestre. U tom slučaju što se tiče ukupnog trajanja studija, prosjek dolazi u najgorem slučaju na isto kao kod 9-semestralnog plana, kod kojega bi se izgubila ona prednost, da bolji studenti mogu da svrše ranije. Napetiji 8-semestralni studij pruža, dakle, priliku svakome da okuša svoje mogućnosti i podstiče na natjecanje u oštrijem tempu rada. U tome je i njegova prednost. Da takvo natjecanje ne bi rušilo kvalitet rada, predviđena je mjera komisijskog pripremnog ispita, odnosno oslobađanja od njega uz uvjet, da je na pojedinačnim ispitima postignut dobar prosjek.

Na osnovu svega ovoga, čini mi se, da novi režim studija Strojarskoga odjela iskorišćuje na najpotpuniji način tehničke prednosti, koje pruža slobodan režim studija (o principijelnim prednostima za odgajanje slobodnog i odvažnog čovjeka govorio sam u uvodu). Tim se režimom, naime, postiže široka elastičnost, jer, iako se u njemu vodi najveća briga, da se prosječnom studentu pruži mogućnost za što solidnije učenje, ipak daje i sposobnijim ili marljivijim studentima mogućnost da skrate svoj studij. Kod vezanog sistema ne bi to bilo moguće, jer bi trebalo nastavni plan izraditi prema mogućnostima prosjeka, pa prema tome i natprosječne studente siliti bez potrebe na sporiji tempo rada. To bi, ustvari, značilo uniformiranje, a to je općenito štetna posljedica svakog vezanog sistema. Novi režim studija, naprotiv, selekcionira studente i pruža svakome najprikladnije uvjete za rad.

Teško je danas, na osnovu ovakvog teoretskog razmatranja, točno predvidjeti kako će dugo studenti po tom režimu studija stvarno studirati. Ipak bih za orijentaciju naveo, da su nastavnici pri sastavljanju toga režima uzimali u obzir približno ovu shemu:

nekoliko natprosječnih studenata 9 semestara,
nešto veći broj natprosječnih studenata 10 semestara,
veliki broj prosječnih studenata 11 semestara,
manji broj slabih studenata još duže ili ne će uopće završiti studij.

Kao što se vidi, velika većina studenata do 11 semestara. Prilična razlika prema današnjem stanju; razlika, koja u svakom slučaju ne može proizlaziti samo kao posljedica novoga režima studija, nego prvenstveno kao posljedica izmijenjenog nastavnog plana i djelomice izmijenjenih nastavnih programa. Pitanje novoga režima, prema tome, mora biti razmotreno s gledišta postojanja novih nastavnih planova i s gledišta stvarne provedbe novih nastavnih programa (kod nekih predmeta) jer je pitanje u Odjelu bilo tako i rješavano. Pitanje nastavnih planova i programa, spominjem ovdje samo zato, da ukažem na potrebu, da za promatranje novoga režima studija ne smijemo uzimati kao mjerodavna samo iskustva s našim dosadašnjim nastavnim planovima i programima. Još manje smijemo smatrati jedino mjerodavnim iskustva dosadašnjih studenata, koji su u velikoj većini imali vrlo nepovoljne prilike za studij, i s obzirom na znanje, s kojim su došli na fakultet, i s obzirom na radne a donekle i životne prilike u prvim godinama studija. Usput bih još spomenuo daljnju elastičnost novoga režima studija, po kojemu je studentu, koji samo za malo promašuje rok, pa mora upisati međusemestar, dana mogućnost da u njemu, osim vršenja prakse, upiše ograničeni broj sati predavanja i vježbi iz nekog višeg semestra, čime može rasteretiti svoj kasniji studij. Nadalje, eliminirana je svaka potreba bilo kakvih upisa »s uvjetom«, jer odredbe samoga režima omogućuju potrebne varijacije za one studente, koji su promašili neki rok za različitu kvantitetu. Nestanak takvih upisa s uvjetom stabilizira čitav režim studija, pa neminovno predstavlja također prednost novoga režima.

Na osnovu svega toga mogli bismo novi režim studija Strojarskoga odjela okarakterizirati kao usmjereni slobodni sistem, t. j. studenti mogu doći do cilja na nekoliko različitih načina; slobodno im je da unaprijed odaberu način ili da se bilo kojim od njih posluže, već prema razvoju svojih ličnih prilika. Svrha je ovoga članka da mnogi kritičari toga sistema promijene svoje mišljenje, t. j. da zapaze ono, što su prije previdjeli. A previdjeli su možda zato, što ih je smela mnogobrojnost različitih propisa u tom režimu, po kojoj su površno zaključili, da je režim krut, dok je, obrnuto, njegova specijalna odlika upravo u velikoj elastičnosti.

Ovo se pitanje može danas razmatrati samo teoretski, jer će iskustva doći tek za nekoliko godina. Nijedan od dosadašnjih, meni poznatih prigovora nije opovrgao naprijed iznesene zaključke. Da li će ih opovrći praksa time, što će nam otkriti neke momente, s kojima nismo ovdje računali, to se zasad ne može znati. Dosadašnja praksa, uz posve druge temeljne okolnosti, malo je mjerodavna za to. Danas možemo voditi samo teoretske rasprave, ali ih moramo voditi dosljedno i zahvaćajući problem cjelovito i povezano, a ne fragmentarno, bez organskog spajanja pojedinosti. Na raspravama, koje su se vodile ovako cjelovito i dosljedno, uvijek su se potvrdile gore iznesene teze, koje će još jednom ukratko ponoviti:

Novi režim studija Strojarskog odjela zasnovan je u duhu zaključaka III plenuma CK KPJ, jer se, uz elastično vezivanje studenata u prvom dijelu studija, brine koliko za kvalitet znanja, toliko za to, da se studij ne otegne preko razumne mjere, sve uz dovoljno slobode, za individualne naklonosti i mogućnosti i u prvom, poluvezanom periodu studija.

SADRŽAJ 3. BROJA

	Str.
<i>Aleksander Flaker</i> : Ruski književnik i revolucija	137
<i>Gajo Petrović</i> : Filozofija u SSSR-u od Oktobarske revolucije do 1938. (II. dio)	149
<i>Tomislav Pinter</i> : O prostoru i vremenu i o kretanju kao jedinstvu njihova kontinuiteta i diskontinuiteta (II. dio)	160
<i>Vanja Sutlić</i> : Poslijeratno filozofsko zbivanje u Njemačkoj	176
Kulturni život: <i>Grga Gamulin</i> : <i>Kosta Angeli Radovani</i>	184
Naučna kronika: <i>Jura Medarić</i> : Kompatibilitet i inkompatibilitet	191
Prikazi i osvrti: <i>T. Švob</i> : <i>Ernest Haeckel</i> i moderna biologija	199
<i>A. Šarčević</i> : <i>Franz Mehring</i> : O historijskom materijalizmu	202
Bibliografske bilješke	205
Iz sveučilišnog života:	
Godišnja skupština Društva nastavnika Sveučilišta, visokih škola i saradnika naučnih ustanova	209
<i>Niko Malešević</i> : O režimu studija na Tehničkom fakultetu i posebno na Strojarskom odjelu	210

SADRŽAJ 2. BROJA:

Iz rezolucije 6. Kongresa SKJ	65
<i>Dragoljub Nešić</i> , Ideja asocijacije proizvođača kod socijaliste-utopiste <i>Ch. Fouriera</i>	66
<i>Gajo Petrović</i> , Filozofija u SSSR-u od 1918. do 1938. (I. dio)	79
<i>Ivo Frangeš</i> , Temelji Manzonijske estetike	87
Kulturni život:	
<i>Grga Gamulin</i> , Zapisi sa Biennala (svršetak)	102
Naučna kronika:	
<i>Božo Težak</i> , Kongres i sastanak kemičara	115
Osvrti i prikazi:	
<i>Z. Škreb</i> , <i>P. Vranicki</i> , <i>A. Šarčević</i> , <i>Mehring</i> na našem jeziku	123
Bibliografske bilješke	132
Iz univerzitetskog života	134

NAREDNI BROJEVI »POGLEDI 53« PORED OSTALOG DONOSE SLIJEDEĆE ČLANKE:

Čulinović Ferdo, Nastanak jugoslavenskog prava na vrijeme NOB; — *Flaker Aleksander*, Ruski književnik i kriza revolucije; — *Frangeš Ivo*, Talijanska estetika u XX. vijeku; — *Gospodnetić Jugoslav*, Načela naše historiografije; — *Gospodnetić J.*, Gramsci i Croce; — *Grič Danko*, Izvori i vrijednost ranokršćanske ideologije; — *Kurepa Đuro*, O razvitku logistike; — *Arh. Marasović*, Kongres arhitekata u Veneciji, Arhitektura i društveni režim; — *Nikolić Đorđe*, Novije kozmološke teorije i katolička crkva; — *Pejović M.*, Jedna teološka rasprava o marksizmu; — *Prelog Milan*, O ekspresionizmu; — *Radčić Zvonimir*, Problem forme u našoj industriji; — *Stefanović Sv.*, Neka razmatranja o nacrtu novog Ustavnog zakona; *Supek Rudi*, Materijalni, socijalni i personalni osnovi socijalističke kulture; — *Sutlić Vanja*, Pregled filozofije egzistencije; — *Šegvić Neven*, Studija o Le Corbusier-u; — *Škavić Josip*, Publika i književno stvaranje; — *Škreb Zdenko*, Problem istine u teoriji književnosti; — *Švelec F.*, *Marin Držić* i teorija naše književnosti; — *Vojnović Zdenko*, Naučni rad muzejskih ustanova.